

ПЕДАГОГІЧНІ ОБРІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті йдеться про перші фази громадської активності Михайла Драгоманова, пов'язані з учителюванням у недільній школі й теоретично-педагогічними обґрунтуваннями на сторінках столичних часописів потреби запровадження української мови в початковій освіті. Саме ці аспекти духовно-практичної діяльності нібито зблизили його з українофілами. Проблема осмислюється в контексті суспільно-політичної тактики вченого та його світоглядно-ідеологічних пріоритетів. Увагу акцентовано на особливостях дієзи та її кінцевих цілях. Залучення рідного слова в педагогічну практику, як і студіювання народних елементів загалом, мали стати в Драгоманівській системі засобом утвердження російської ідентичності й одним із напрямків русифікації української суспільності.

Ключові слова: *недільні школи, українофільство, теоретично-педагогічна система, світоглядна парадигма, ліберально-демократична тактика, засіб русифікації, реформування Російської імперії.*

Однією з найбільших загадок життєво-творчої «кривої» Михайла Драгоманова є його перехід на позиції українства. Причини, що спонукали на такий крок, досі залишаються за сімома замками. Адже тривалий час «все вело молодого вченого лиш до общерускості» [17, 312]. Сам він пов'язував такий «крутий злам» свідомості із внутрішньою потребою прислужити українській спільноті шляхом поширення народної освіти й підготовки науково-популярних книг. Більше запобіг у першій справі: практичній роботі в недільних школах, а після їх закриття у «Временній педагогічній школі» у Києві. Саме «педагогический интерес сблизил меня с украинцами», – переконував він пізніше [10, 1, 45].

Утім, обидва аспекти (шкільництво й видання популярно-наукової літератури) в тодішніх реаліях найтісніше поєднувалися. Такий характер їм надавали вузько спеціальні (навчально-виховні) й ідеологічні (власне – політичні) детермінанти. Сутність перших полягала в тому, що, згідно з тодішніми здобутками педагогіки, починати навчання в народних школах (особливо ж там, де рідне слово не збігалось з мовою офіційних зносин) рекомендувалося зі зрозумілої й близької дітям говірки простолюду, опираючись на місцеві побутові, історичні культурні і т. ін. елементи. З іншого боку, народна мова в освітній сфері тодішньої Російської імперії, на погляд Драгоманова, мала стати заборолом польським претензіям на панування над українським людом і «природним» засобом русифікації «краю».

Та парадоксом тодішнього державно-політичного буття, а значною мірою й духовною драмою для Михайла Драгоманова, стало те, що українофіл «по-поліцейському в Росії значить сепаратист», як із сумом

констатував він у брошурі «Народні школи на Україні» [11, 48]. Приклалися до узвичаєння такого реноме різні сили, а чи не найбільше – «Московские ведомости» Михайла Каткова. Принаймні їх в «Автобиографической заметке» названо органом «реакционеров и государственных централлистов», котрі, «сражаясь с поляками, напали и на украинцев, усмотрев в их стремлениях, даже чисто литературных, сепаратизм, – и объявили все украинское движение делом польской интриги» [10, 1, 45]¹. Наслідком для українства, як відомо, став горезвісний Валувєвський циркуляр (20 червня 1863 року), яким заборонялося друкування українською мовою книг шкільного й релігійного характеру.

Судячи з усього, патріотичні змагання національно-української еліти його не приваблювали, а радше навпаки, та її педагогічні й видавничі наміри нібито забезпечили той ґрунт, на якому стало можливе зближення з українофільськими студентськими гуртками, «котрі в 1862 р. злилися у велику громаду, душ в 250–300» [10, 2, 157]².

Дослідники здебільшого приймають авторські пояснення, підтримуючи версію педагогічної контроверзи й зацікавлення підготовкою та виданнями українських книг для народу і не заглиблюючись у її сутнісні виміри. Переважно погоджувалися з нею й колеги Драгоманова з українофільського «цеху» [15, 29]. Одначе наукові потреби можна було задовольняти і в університетському ліберально-професорському середовищі, яке досить прихильно ставилося до здібного й суспільно активного студента, а національні чуття його були, як сам зізнавався, атрофовані й ледь жевріючі, тож не могли спричинити внутрішній примус до серйозних дій на громадсько-українському полі. Тим паче, що Михайло Драгоманов досить скептично відгукувався про евристичний потенціал тодішньої української науки загалом, про її можливості й перспективи, а також мав значні претензії до видавничої продукції Старої громади й критично-недовірливо оцінював її значення. До всього, публікація українських книг була пов'язана з певними ризиками. Якщо зважити, що в перспективі він розраховував на державну службу й кар'єрний ріст³, то такі форми професійної й суспільної активності виглядають дещо дивними й алогічними. Не менше дивно, що,

¹ Не зайвим, гадаю, буде нагадати, що саме в цьому органі, поряд із «Русским вестником», Драгоманов розпочав свою науково-публіцистичну одісею.

² Орієнтувався Михайло Драгоманов, зрозуміло, на той напрям у Громаді, що «ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент – і в той же час найбільш потрібуючий для себе вслуги, – і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі вгору вкупі з ним (розвивати літературу знизу вгору). В таким поступанню ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову». Це угруповання називали в московській і польській пресі хлопоманським. На противагу йому власне українофільський напрям «виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у перву голову рівнятися з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви» [10, 2, 162].

³ Навіть пізніше, в еміграції, Франкові признавався, що хотів би обіймати посаду попечителя Київського навчального округу, а дочці – що бачить себе в кріслі не мало не багато, а міністра народної освіти [Див. відповідні свідчення в ст.: 22, 392–393].

зблизившись з українофілами, Михайло Драгоманов не поспішає братися ні до видання популярних народних книжок (головний мотив, що нібито штовхнув на такий вибір), ані до словникової чи етнографічної роботи, що не припинялася навіть у період наступу на свідоме українство, – натомість він зійшовся ближче з учителем російської словесності Євгеном Судовщиковим: «обидва приятелі держались від головних громадських діячів трохи осторонь і постійно сперечалися з ними по принципових питаннях» [15, 29]. Крім того, впадають в око завищені запити Драгоманова-студента, надмірна амбіційність і сливе хворобливі претензії на лідерство. Не інакше, як діяли в цій ситуації не ті, що озвучував, спонуки або ж був додатково ще якийсь зовнішній, причому енергетично потужний «товчок», що, трансформувавши свій потенціал у політичне чуття, став рушійною силою його задумів і звершень.

За «змайстрованим» принципом шаблоном вибудував його життєпис, зокрема, Агатангел Кримський, зреферувавши висловлювання на цю тему й уникаючи коментарів. Він хіба «прикрасив» деякі сторони, з огляду на жанр публікації (некролог), і чіткіше диференціював етапи цього «ритуалу переходу», намагаючись простежити їх внутрішню динаміку й структуру: педагогічні зацікавлення, мовляв, «навіяли йому рішучу думку» про потребу запровадження української мови в початкових школах → студії над українською етнографією й фольклором, перш за все над історичними піснями, «присилували [...] тяжко полюбити той народ і пережити всіма силами душі всі подробиці української справи в Росії і Австро-Угорщині» → приязнь із проф. Володимиром Антоновичем і початки співпраці з київською Громадою → публікації протягом 1866–1867 років на тему «педагогічних українських ідей» та реакція на них російських реакційних кіл («напустивсь на нього Катков») і урядових сил («віддано під нагляд поліції»). «Як каже Драгоманов, ця обставина, внаслідок природної реакції, *прикувала* його до українського прямування» [17, 312]. Не перечу, що перелічені ексцеси траплялися на житейських полях Михайла Петровича. Хоча навіть із оприявленої схеми випливає, що він зацікавився українською проблематикою поневолі, внаслідок агресивно-войовничої реакції на його цілком безневинні педагогічні міркування, витлумачені як «мой сепаратизм». Та й покарання за «крамольне» поведіння молодого вченого виглядає якось дивно, особливо нинішньому поколінню українських науковців, – відрядження за кордон на цілих три роки! Вразливими пропонувані схолії бачиться ще й тому, що Михайло Драгоманов зізнався: працюючи в недільних школах, він перебував на позиціях космополітизму й горою стояв за російщину – за нібито «гуманітарний, європейський» її елемент [див.: 10, 2, 156].

Згідно того самого джерела, «за студентських часів уважали були Драгоманова за одного з найзапекліших ворогів українського руху» [17, 21]. Тож переродження Савла в Павла, якщо воно справді відбулося, мусило мати серйозний, глибинно-сутнісний підклад і якусь «вищу» мотивацію. Зрештою, «шлях маски» передбачав тим більше свою причинно-підставну базу. Відтак постає крайня необхідність детально приглянутися до кожного з названих пунктів, аби з'ясувати зачаєне зерно. А починати пошуки варто, звісно ж, від порога, себто педагогічної дієзи.

Першою в її ряду стала нібито участь у справі організації недільних шкіл. «С самого поступлення в університет, осенью 1859 г., я попал в

кружок студентів, которые основали первые воскресные школы в России», – згадував він пізніше [10, 1, 40]. Детальнішої розмови на цю тему автор уникає, покликаючись на те, що описав їх, «как вообще все свое участие в деле народного образования», у брошурі «Народні школи на Україні». В «Австро-руських споминах» картина трохи повніша, з'являються нові деталі й уточнення, та все ж акцент зроблено на національно-політичних відмінах між представниками різних груп українофільського руху. Показується, той «кружок», у який із перших днів перебування в Києві потрапив студент-першокурсник, складався з вихідців із Полтавщини, і саме він нібито був причетний до відкриття першої в Російській імперії недільної школи та її життєдіяльності¹. Було ж таких шкіл у Києві три: окрім тієї, що на Подолі, – ще Новостроєнська та Печерська. Друга, «куди зібралось кілька принципіальних українофілів з правобережців і чернігівців, до котрих доходили спеціально українські ідеї од Опанаса Марковича, Глібова й ін., і потім деякі молодші полтавці, підпавші під вплив П[ильчи]ко[ва]», стояла на виразно національних позиціях. Полтавці, наголошував мемуарист, «були всі українці з роду», але «не цурались російщини й стояли за неї». Цьому останньому Драгоманов надавав пізніше, правда, специфічного тлумачення: стояли вони, мовляв, «зовсім не за московський національний її елемент, а за гуманітарний, європейський», тому й називали їх космополітами, а не москалями. Загалом же, доводив він, принципових розходжень між подолянами й новостворенцями не було: ті й ті однаково послуговувалися в навчальному процесі українською і російською мовами (другою частіше, бо мали в своєму розпорядженні більше відповідної літератури), а суперечки між ними спалахували більше на теоретичному підкладі. Дискутували ж вони найчастіше питання, який мотив (політичний чи педагогічний) повинен бути провідним у шкільній практиці. На цьому ґрунті «доходили до спору про вагу національного й народно-традиційного елементу і всесвітнього, наукового. Ми вище ставили останній, новостворенці – перший» [10, 2, 156]². Відтак уся ця розмова про київські недільні школи нагадує більше засіб, ніж безпосередній предмет споминів, потрібний авторові, аби обґрунтувати свій космополітизм і переконати читача у вірності головним принципам на різних етапах свого життєвого шляху. Не схиляє ця розповідь і до висновку, боцімто його вчителювання якось сприяло зближенню з українофілами.

Михайло Драгоманов чомусь промовчав, що, окрім згаданих чоловічих, протягом 1860 року в Києві були відкриті дві жіночі недільні школи (одна в приміщенні Другої гімназії, а інша – в Фундуклівській жіночій гімназії). Правда, вони не мали такого громадського резонансу, як перші,

¹ «Зараз поступивши в університет (1859 р.), я пристав з усім нашим полтавським кружком до «воскресних школ», бо перша така школа (у Києві на Подолі) була одкрита нашим кружком» [10, 2, 156]. Згідно історичних документів, у ній висловило бажання працювати 17 студентів університету Св. Володимира й 1 – із духовної академії [5, 35].

² Третю школу, що діяла на Печерську, називали слов'янофільською, бо в ній «зібрались чисті москалі вкупі з українцями, деякі з котрих потім виступили гарячими мовцями в українофільській громаді». Треба гадати, що й вона поєднувала українську й російську мови навчання.

«бо жіноцтво, виховане здалека від суспільної діяльності, мало великі сумніви щодо свого підготовлення до вчительської праці» [5, 37]. Крім того, студентство «мало практику» також, як про це інформує й Драгоманов, «в школі щоденній при університеті і в других» [9, 204], а вихованці духовної академії хотіли відкрити подібну інституцію й у себе, та обидва ці проекти не мали успіху.

Потребують корекції й мемуарні свідчення Михайла Драгоманова стосовно опозиційності київських недільних шкіл. Традиційний історичний погляд на цю справу (а він сформувався значною мірою саме на підставі його інформації) в основах збігається з ним заявленим. Сутність його зводиться до того, що мета обох шкіл, мовляв, була спільна («дати українському народові освіту в найбільше приступній та зрозумілій для нього самого формі»), але підходили протагоністи до її здійснення з різними тактичними «заготовками»: новостроєнці акцент робили на рідному слові (через те й звали себе українцями), а подоляни «не цурались російщини, тримались і її, вважаючи неможливим поки що обійтись без її культурних засобів» (тому – космополіти). Розходження, таким чином, мала нібито теоретичний характер і була тимчасовим явищем (вимога «переходового часу, поки немає підручників та книг на українській мові») [див.: 5, 38]. На загал так воно, мабуть, і було. Але сама кість речей, як кажуть, у дрібницях. А вони спонукають до роздумів. По-перше, оті начебто теоретичні розбіжності базувалися далеко не на науково-педагогічних засновках, якщо новостворенці (за свідченням того ж дослідника) «зазначали, що неукраїнська школа більше деморалізує, ніж учить»(там само)¹. По-друге, після закриття в 1862 році царським указом недільних шкіл Новостворенська не зникла безслідно, а на її основі київські патріоти організували щоденну безплатну школу для народу; саме туди була передана бібліотека Подільської недільної школи, там працювали якийсь час видатні діячі національного руху (Антонович, Кістяковська, Новицька та ін.), і «саме в цій новій школі знов пробували українці утворити свій педагогічний осередок» [5, 42]. Тобто не на Подільську, а саме на цю школу українофіли покладали головні надії, а згадані «теоретичні» розходження стали своєрідною предтечею чи репетицією грядущого розколу в Старій громаді.

Головне ж – і це буде по-третє, – що для самого Драгоманова та його оточення цілі діяння уявлялися досить-таки своєрідно. Нагадаю, що, згідно об'єктивних свідчень одного з його талановитих вихованців, в оточенні київських інтелектуалів Драгоманов тоді мав славу затятого українофоба і турбувався про освіту українського народу його рідним словом аж ніяк не задля нього самого чи його щасливого майбуття, – запровадження по-

¹ Зрештою, Сильвестр Глушко, якому належать наведені твердження, трохи нижче все ж визнавав, що підклад таких розходжень був ідеологічний, а пріоритет «педагогічних правил» мав значно глибшу природу й більш далекосяжні наслідки. «[...] Під час своєї праці в недільній школі він так собі й уявляв, що українська мова може ввійти в школи в Росії тільки тоді, коли агітація за неї буде виходити з такого педагогічного, а не національного принципу», – констатував він [5, 40]. Варто додати, однак, що те «входження» української мови в шкільну практику Драгоманов розглядав не з огляду на її власні перспективи, а як засіб досягнення певних державно-політичних цілей.

одиноких елементів національної мови а навчально-освітні програми було для нього, як побачимо, одним із напрямків ліберально-демократичної русифікації «Юго-Западного края» й «делом спасения единства государства» (див. нижче). Трохи пізніше в програмово-публіцистичній студії «Восточная политика Германии и обрусение» він затіє гострі баталії з тодішнім міністром освіти графом Толстим (що, втім, драматично відіб'ється на його професорській кар'єрі й життєвих роздоріжжях) власне тому, що той ігнорував евристичний потенціал цього інструментарію.

Отож перше ніж продовжити спостереження за акцентами мемуарних зосереджень Михайла Драгоманова, варто розширити, конкретизувати й відкоригувати загальну історично-педагогічну панораму. У середині 1850-х років із воцарінням Олександра II дещо змінилися суспільно-політична і духовна атмосфери в Росії. Михайло Драгоманов характеризував ті зміни як проблиски («почало показуватися») «нового духу». «Дух той спочатку ще не мав виразної соціально-політичної барви, але виявлявся підняттям інтелектуальних інтересів, моральних і літературних», – писав він [9, 590]. Зрозуміло, що молодий вінченосець, який заступив на «апостольським престолі» свого батька, затятого реакціонера й свавільника, котрий, правдоподібно, скінчив життя самогубством, аж ніяк не турбувався історичною долею поневолених націй і народів, але, «вихований дещо по-європейському», він розумів, що Росія не має ніяких перспектив без послаблення колоніального режиму й бодай поміркованих змін щодо судових й адміністративних порядків. «[...] А тому й зважився на скасування традиційного для Московщини кріпацтва, та взагалі на значні реформи в структурі державного апарату своєї імперії» [26, 189]. Цю «коротку добу більшої волі громадської чинності» й використали українці в своїх заходах. Головним осередком громадсько-політичного життя став Петербург, де осіли після повернення з заслання «братчики» (Олександр Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко). Вони заснували книжкове видавництво і почали видавати «Основу», перший український часопис, що відразу ж знайшло відгомін в Україні. Їх ініціативу підхопили національні провідники на батьківщині.

Заходи в напрямку організації недільних шкіл починали студенти-панічі, насамперед поляки за походженням, що склали гурток хлопоманів, – вони бралися вчити грамоти дітей, що були за прислугу в батьківських маєтках. «[...] Я пригадую, – писав Борис Познанський, – ті перші часи зближення з народом; пригадую прояви обурення проти тих з наших товаришів, які зважились вимагати від виведених з дому хлопчиків користування, а не вчення, проти тих товаришів, які були для хлопчиків панамі, поміщиками, а не старшими братами» [цит. за ст.: 5, 35–36]. Саме вони на місцях найчастіше складали основу учительського колективу недільних шкіл.

Відтак і своєрідним праобразом недільних шкіл стали аналогічні польські навчальні заклади. Та заводилися вони, що цілком природно, як історично-педагогічна антитеза останнім. 1863 року в Польщі, як відомо, спалахнуло повстання. Підготовка до зриву почалася, певна річ, раніше. Одним із її напрямів була ідеологічна складова, зокрема спроби ополячити й окатоличити населення Правобережної України через школи. Цією справою займалося створене в останній декаді 1850-х таємне польське шкільне товариство. Дідичі взялися переконувати тутешні адміністрації, що «по-

стати маюче увольнення кріпаків тоді тільки може бути направлене здорово, як вони будуть освічені письменством» [9, 205]. І вони таки домоглися відкриття в своїх маєтках шкіл для селян, де напоумляли католицькі священники за польськими підручниками, а також дозволу звозити з сіл у Київ на навчання слуг, з якими працювали польські студенти.

Безпосередньо ж на українському ґрунті предтечею стали відкриті в Білій Церкві, а відтак і в довколишніх селах, з ініціативи о. Петра Лебединцева (тоді викладача Закону Божого в тутешній гімназії, а пізніше священника Успенського собору на Подолі й протоієрея Софійського собору) народні школи при церковних приходах. Треба гадати, що «охочі студенти університету» були задіяні і в них, алюзією на що слугує в свідченнях Михайла Драгоманова доданок «і в других». Загалом же до роботи на ниві народної освіти було залучено близько 200 осіб.

Стара київська громада підтримала ті починання й надавала важливого значення діяльності недільних шкіл як одному з елементів національного й політичного самоусвідомлення українців. Не випадково тому їх мережа найближчим часом (1859–1861) охопила мало не всю Наддніпрянщину, і на неї припадало майже третина з 362 відкритих тоді в Російській імперії подібних навчальних закладів [6, 66]. Та й у «низах» це викликало немале піднесення. «Молодіж, а далі старі, голодранці, а часом і дами в шовку сіли з хлопцями і дівчатами за азбуку і дошку», – згадував пізніше Михайло Драгоманов [11, 10].

Усе ж твердження в автобіографічних нотатках, буцімто «с самого поступлення в університет» він зайнявся разом із студентами-одномудцями справою заснування недільних шкіл, що, власне, й скерувало на дорогу українофільства, звучить перебільшено. Достеменно відомо, що першу в Росії недільну школу для дорослих було відкрито з дозволу Миколи Пирогова в жовтні 1859 року. Таке рішення попечитель навчального округу прийняв, певна річ, не самовільно чи, борони Боже, всупереч урядових директив, а на підставі того, що ще «у 1856 р. Санкт-Петербург розширив компетенцію місцевої адміністрації в освітніх справах» [6, 66].

Ентузіазм і піднесення були настільки могутні, що в перші часи вчителів зголосилося більше, ніж учнів. Та й останні (чи, властиво, їхні батьки) відразу ж збагнули вигоду й користь від недільних шкіл. І якщо на перше заняття прийшло близько 50 осіб, то наступні відвідувало вже 149. Це викликало потребу розширення мережі. Наслідком стало відкриття на тих самих підставах згадуваної школи на т. зв. Новом Строєнні [див.: 5, 36–37]. А далі, як кажуть, пішло-поїхало.

Та навряд, чи був займався безпосередньо організацією недільних шкіл студент Михайло Драгоманов. У кожному разі в листуванні з батьками – а в ньому детально відтворено головні «ранні» віхи його життєвого шляху й духовної біографії – про це нема ні згадки, а чимало деталей схиляє до висновку, що він тоді був наче й відчужений від активного громадсько-політичного чи навіть педагогічного життя і, сказати б, збоку, байдуже-апатично спостерігав за суспільними і державними колізіями, пов'язаними насамперед із «визріванням» польського повстання й істерією, що охопила суспільні «вершки» напередодні й після реформи 1861 року. Пор.: «Теперь я начинаю жалеть, что не поехал домой: лекций уже нет с 1-го декабря, да и правила в нашей (студентской) и профессорской библиотеке так глупы, что на праздники не дают книги домой, так что при-

ходиться почти сидеть без дела»; «По университету нет ничего замечательного» [18, 394, 397]. Уперше (і єдиний раз) згадка про недільні школи мелькає в листі матері від 15 лютого 1861 року: у Києві, мовляв, у розпалі добродійні театральні вистави; лицедіють і студенти – «в пользу заемной кассы и в пользу воскресных школ» [18, 398]. Потім помирає батько, й епістолярне спілкування з Гадачем припиняється на цілий рік.

У брошурі «Народні школи на Україні», до якої відсилав читача Михайло Драгоманов як до більш ґрунтовного й повнішого джерела інформації, про недільні школи він згадує двічі: коли подає короткий начерк історії «мужичої освіти», а також розкриваючи тему т. зв. «бунтівської проповіді про школах», що начебто призвела до їх закриття [див.: 11, 10–11, 19–22]. Саме в цьому другому пасажі одним реченням сказано про особисту в них участь: «Ми, своєю особою були між першими учителями першої недільної школи в Росії, секретарем її два з половиною роки, і не кидали праці над мужичою освітою років 4 після того і можемо говорити про це діло як самовидець, і то ще й такий, котрому нема причини ні таїтись, ні перекручувати те, що ми бачили» [11, 19]. Серед засновників тих шкіл були, згідно з цією версією, одні студенти університету, «по більшій часті сама зелена молодіж, первокурсники». Натомість ніхто зі «старших і смирніших», а тим паче – з «начальства», до цієї справи рук нібито не прикладав. Причин, що заставили взятися за гуж, було кілька. Насамперед це розчарування в молодому цареві й усвідомлення, що він зі своїми сатрапами не приведе Росію до щастя. По-друге, – це зміни у світоглядній парадигмі, сутність якої в цьому «оновленому» вигляді окреслено як своєрідна суміш республіканських ідей із соціалістичними («по тодішньому київському» – хлопоманськими), хоча й додано, що такими учасники їхнього полтавського гуртка були «по-своєму». А «сама найгарячіша наша думка була: чим-небудь і як найскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися за його кошт» [там само, 20].

Хоча раніше він не був таким категоричним щодо ініційованого студентами-першокурсниками заходу й відчуженості «начальства» від нього, подаючи історію, що так скажу, без особистісного пафосу, правдоподібніше, як на мене, й більш життєвою з історичного й організаційного погляду. Так, у надрукованій на шпальтах львівської «Правди» незадовго перед тим статті-спогаді «Антракт з історії українофільства (1863–1872)» автор називав серед головних дійових осіб акції професора російської історії Київського університету Платона Павлова, «котрого загальний голос почитав головою ліберального кружка в київській громаді і котрий мав найбільшу вагу у студентів і був головний зачинатель недільних шкіл у Києві (курсив мій. – Р. П.), а потім назначен був Пироговим і їх офіційним надзирателем» [9, 207]. А коли він переїхав у Петербург, то «розпорядителі всіх шкіл недільних вибрали його головою» [там само, 209]¹. Саме проти Платона Павлова розпочали акцентовані атаки реакційно-клерич-

¹ Також у спогаді «Два учителі» принагідно імпліцитно проведено думку про причетність професора Павлова до недільних шкіл: «Я вже тоді був у Києві в університеті, де дякуючи Бекману [...] і недільним школам познайомився з проф[ессор] історії Павловим, найвидатнішим із між київських ліберальних професорів» [9, 600].

кальні сили й вище духовенство, обзиваючи, згідно того самого джерела, безбожником, нігілістом, а згодом і червоним революціонером, піддавши анафемі. Разом із ним на лаві оскаржених опинилися професор всесвітньої історії Віталій Шульгін, котрий «на той час викладав період реформації в ліберальному духу», і професор політичної економії Микола Бунге, «що був членом в редакційній комісії по селянському ділу і одним з сторонників наділу кріпаків землею» [9, 208]. Про причетність останніх до організації недільних шкіл жодним словом не згадано, та можна припустити, що, як представники тутешнього ліберального середовища, вони теж були задіяні в справі чи принаймні посвячені в неї, благословляли й, скажемо так, морально її підтримували. Та й увесь проект «визрівання» не обійшовся, мабуть, без їхньої участі. Нагадаю, що лише їх трьох Михайло Драгоманов атестував у листі батькам від 19 грудня 1859 року «порядочними» професорами Київського університету [18, 395]. Тож без участі «старших і смирніших нас людей, коли вони справді бажали добра народові», таки не обійшлося при розбудові мережі недільних шкіл, хоча в брошурі «Народні школи на Україні» мемуарист і намагався переконати в протилежному.

Сильвестр Глушко називав дві неординарні особистості, завдяки яким ідея отримала втілення. Перша – Микола Пирогов, людина суспільної ініціативи й прибічник нового шкільного устрою (тоді опікун Київського навчального округу), а друга – власне Платон Павлов, котрий «виділявся між тодішнім київським професорським колом своєю відданістю ідеї, яку він ставив в своїм житті та діяльності вище всяких інших міркувань», і «глибоко впливав на студентство своєю моральною вдачею» [5, 36]. Саме вони забезпечили ґрунт для педагогічного новаторства й всіляко підтримували студентів у їх заходах, скеровуючи енергію в відповідне річище. Професор Павлов разом зі смотрителями шкіл, у приміщенні яких відбувалися заняття (Слерушкиним із Дворянської повітової школи на Подолі й Проценком – із Новостроецької), здійснював також офіційний догляд [див.: там само, 36, 37]. Обидва, як неважко передбачити, мали незаперечний вплив на студента Драгоманова.

Заслуги Миколи Пирогова як педагога й державного службовця безсумнівні. Саме в часи перебування його на посаді попечителя Київського навчального округу було розширено мережу народних шкіл, зокрема й шляхом організації недільних, і дозволено навчання в них українською мовою. Головне ж, що він проводив ліберальну навчально-виховну політику, і саме це найбільше імпонувало студентові Михайлу Драгоманову. Пієтет до Пирогова був настільки великий, що навіть привіз його портрет у рідну домівку і почепив на чільному місці [див.: 25, 58].

А сторінки листів батькам померезані знаками піднесено-одухотвореного почуття й хвалебних реляцій. Щойно Пирогова призначили попечителем, поголос у студентському середовищі (навіть якщо відкинути «суб'єктивний тон» автора) був чималий, доходячи екзальтованого захоплення й екстазу. «Директор наш удрал в Константиноград, сегодня было разнесся слух, что Пирогов в Полтаве инкогнито и без сомнения все всполошились и, без сомнения оказалось, что ничего подобного нет. А из Киева все идут вести о Пирогове утешительные. Не имели мы еще такого начальника», – одне з перших донесень Михайла Драгоманова батькам стосовно цього об'єкта зачарування [18, 379]. Тема переполоху чиновників і впевненість, що Микола Пирогов наведе порядок у системі освіти, червоною

ниткою проходить через весь епістолярій, а образіві кумира надано фольклорно-героїчного, ба навіть богатирського, забарвлення, причому ще до того, як він безпосередньо допоміг виплутатися з халепи. Пор.: «Не нагрянул ли на Гадяч Пирогов, он поехал в Полтаву недавно, исправлять, что Волков наделал. Его вел[ичество] по наветам Волкова разругал гимназию и поручил здесь Пирогову разобрать дело. Пирогов, чтобы лучше узнать все обстоятельства, пригласил нас, полтавских студентов, мы ему и рассказали, что за птица Волков и что у него за отношения к гимназии. Теперь Пирогов уехал в Полтаву, там еще поверит наш рассказ, да и донесет в Петербург, что за чепуху Волков наговорил. А славный ему нос будет; он думал, что Пирогов – Бибиков. Пирогов же никого не боится, когда ему еще в Одессе Строганов дал заметить, что я молча скручу Вас и т. д. – по-генеральски. Пирогов ему ответил, что ему и в Америке будет хорошо, он с голоду не умрет и там, а вот Строганов там дармоед» [там само, 393]. І про що б не заходила мова, завжди постать знаменитого вченого виграноє в золотосяйному ореолі. Зокрема, його прерогативи щодо реформування освіти в напрямку удосконалення методики викладання й зміщення акцентів навчання в повітових училищах і гімназіях («оно должно быть общее, а не специальное, т.е. главно не возможно большее вдалбливание знаний ученику, но его умственное развитие»), позбавлення останніх строго адміністративного управління («вся власть в гимназии предоставляется педагогическому совету, директор же имеет только исполнительную власть») Драгоманов-студент не просто вітав, а вважав мало не першою життєвою необхідністю і формою виживання [див.: 18, 378, 382 та ін.]. Особливо ж імпонувало, що Пирогов тримає постійні контакти зі студентством і в прийнятті важливих рішень зважає на його думку.

А про роль протектора в особистій долі Михайла Драгоманова й казати нічого. Коли нависла загроза бути вигнаним із гімназії, як кажуть, з вовчим білетом [про причини й конкретні обставини покарання див.: 25, 59–62; 7, 68–69], Микола Пирогов усе зробив, аби ця справа мала якомога лояльніші наслідки для занесеного в проскрипцію. Резолюція попечителя не залишала сумніву стосовно взаємних симпатій: «Снисходя к хорошим успехам Драгоманова, разрешается ему уволиться по прошению таким образом, чтобы он мог поступить в университет» [18, 385]. Тоді «директор выразился, что это не наказание, так как я уже кончил курс, а экзамены в университет легче выдержать, нежели в гимназию» [там само]. Та й у Києві Драгоманов першим ділом прямує до свого рятівника і покровителя, сподіваючись на прихильність і підтримку. І не помилився. «Вчера был у Пирогова. Насилу убедил его, что мне необходимо было подать прошение ему, а не ректору, как все прочие студенты. Наконец он надписал на моем прошении «Согласен» и я отнес его правление университета, где мне сказали приходит 1-го августа на экзамен из русского языка», – передавав Драгоманов батькам (лист від 21 червня 1859 року) приємні митарства перших днів свого київського побуту [там само, 390]. Отож коли було опубліковано його виступ на банкеті, даному представниками шкіл з нагоди проводів у відставку Миколи Пирогова, посилає книжечку («сочин[ение] весьма известного тебе человека») братові. «Ты ее попроси Ив[ана] Як[овлевича] переписать и, по возможности, распространи; если можно, одну копию отдай в Гад[ячскую] библиотеку. Да дай и Коле Балле переписать –

с наказом розпространить», – роздавав він розпорядження й особисті прохання братові та друзям [18, 409]. Погодьмося, що, попри цілком заслужені оцінки й характеристики, із такого ставлення до опікуна взорують ще якісь потайні мотиваційні пружини. Бо чого варта, скажімо, сцена, коли нікому невідомий хлопчина, вигнаний через негідну поведінку з гімназії, настійно переконує (і не безуспішно!) попечителя навчального округу, що прохання про дозвіл на складання вступних випробувань належить підписувати саме йому, а не ректорові університету, як це робилося для «всех прочих студентов».

Природною була реакція самодержавно-деспотичного режиму на запроваджені Миколою Пироговим правила й порядки в довіреному йому управлінні, як і реакція Михайла Драгоманова на факт усунення патрона з посади: публічний вияв глибокої поваги, а водночас протесту проти влади, що зневажає закон і демократичні принципи – у формі промови (з подальшою публікацією) на банкеті з приводу цієї ганебної події, де він був присутній як делегат від студентської громади. Резюмуючи в «Автобиографической заметке» головні положення того свого виступу, Драгоманов виокремлював (поряд із зазначеною раніше константою: «допустил в Киеве de facto академическую свободу, похожую на европейскую») два засадничі положення реформаторської політики Пирогова на посаді попечителя: «замена дисциплины солдатской – нравственной и ограничение произвола начальников (которые прежде били учеников в классах поленами дров) законностью», що «внесло более порядка в школы, чем его было прежде» [10, 40, 42]. Звісно ж, що в самому виступі ці вихідні начала було усталено, всебічно обґрунтовано й розгорнуто. Основоположним принципом всієї життєвої парадигми визначного хірурга й державного діяча проголошувалося «полное уважение к человеку» [24, 211], що визначало педагогічні цінності й пріоритети. Суто адміністративні методи управління навчально-освітнім процесом, відсутність гуманних стосунків і взаємоповаги між учнем і вчителем, що мало місце раніше, продемонстрували повну практичну неспроможність, ведучи до формально-позірної поваги або ж навпаки – залежно від характеру й моральних якостей наставника. Справжню шанобу, поважання педагогічних авторитетів замінили страх, войовничий спротив, свавільні витівки дітей і т. ін. Агресивна постава супроти керівництва навчальних закладів і педагогів дедалі посилювалося внаслідок відчуття своєї «нижчості» й повної залежності від вихователя та його волі – доброї чи злої. «Вы внушили начальствующим, что возведение мелочей в нравственную обязанность дает превратное понятие о самой нравственности, что уважение заслуживается, а не требуется, что оно должно быть взаимно», – ставив він у заслугу відставленому опікунові, і, що не менш важливо, – «Вы распространили в наших гимназиях понятие о законности» [там само]. Ефект від таких нововведень був колосальний. Ворожнеча, антагонізм лініями учень / учитель, молодший / старший по волі почали згасати, витіснені любов'ю і взаємоповагою. Визначальним стало те, що чоловіколюбні начала не насаджувалися грубою фізичною силою чи адміністративними методами (це могло хіба поглибити антагонізми й підсилити ворожнечу), а впроваджувалося, сказати б, вагою власного авторитету й взірцевою поведінкою, маєстатом, врешті-решт, самого Миколи Пирогова. Тож благі наміри торували собі дорогу й право на життя не нав'язливо-докучливими нотаціями й постановами, а утверджувались

як внутрішня потреба й крайня необхідність чи навіть історична доко-
нечність. В учнівства й студентства прийшло розуміння, що «начальник –
представитель закона, а не произвола» [24, 212]. Усе це Михайло Драго-
манов узагальнено називав моральним вихованням, доброзвичайним по-
рядком і розвитком молодшого покоління. Саме завдяки їм «здешнее
юношество теперь ранее прежнего создало, что понятие о свободе необ-
ходимо соединяется с уважением к себе и другим» (там само). Певна річ,
що докорінно змінити ситуацію, знищити насилля й сваволлю за якихось
два з половиною роки в педагогічній сфері не вдалося. Біда, що деспотизм
і гуманізм важко вживаються (якщо взагалі вживаються) – завжди і всюди.
І «можно только пожалеть о том обществе, в котором гуманность иногда
бывает излишнею и производит рядом с законной свободой хотя случай-
ное своеволие» [24, 212]. Але корінь проблеми не в самім людинолюбстві,
не в емансипації чи демократичних началах як таких, а в принципах
організації суспільства і його державної «надбудови».

Цей виступ на банкеті з нагоди проведів у відставку куратора Київсь-
кого навчального округу Миколи Пирогова став знаковим і мав значний
резонанс, що й не дивно, зважаючи на його пафос й ідейну скерованість.
Особисто ж для Михайла Драгоманова його полум'яне слово теж «имело
большие последствия: оно подтолкнуло во мне инстинкты политические и
в то же время познакомило меня с кружком либеральных профессоров и
дало мне возможность расширить свои научные занятия, преимущественно
по всеобщей истории, в которой я, занимаясь преимущественно Ри-
мом, заинтересовался социальной борьбой последних времен республики
и появлением христианства, а затем и религиозной историей древнего
мира вообще» [10, 1, 43].

Неодноразово апелював Драгоманов до педагогічної величі й нова-
торських впроваджень Миколи Пирогова і в публіцистичних працях. Зок-
рема, з семи надрукованих 1864–1865 років у «Киевлянин» статей на пе-
дагогічні теми, його згадано в п'яти [див.:13]. Причому здебільшого
настанови й судження колишнього попечителя є вихідними або ж угрун-
товують концептуальні рішення, а одна (№ 9. – 1865. – 21 січня) являє со-
бою своєрідне систематичне зведення чи кадастр принципів і законів Пи-
рогова з відповідними коментарями: свобода людського духу й особистості;
в педагогіці як мистецтві не повинно бути штампів, шаблонів чи одна-
кових шляхів здійснення; творчий підхід до способів викладання, відмова
від деспотизму думки і волі вихователів; якомога тісніший зв'язок між шко-
лою і життям тощо. Автор не без ухилу проводить думку, що впровадження
нових форм педагогічного життя, на яке тоді нібито знову зайшлося, має
базуватися на тих призабутих засадах і ратує за повернення до них.

Відтак трохи дивно виглядають твердження сучасних науковців на
кшталт тих, буцімто саме він «з групою демократично налаштованих
студентів-першокурсників [...] виступив з ініціативою відкрити недільну
школу» [28, 2, 377]. Зрештою, Михайло Драгоманов прямо не заявляв, що
він був серед організаторів недільних шкіл (хоча його твердження перед-
бачають такий інтерпретаційний радіус розгортання), а тим паче ініціював
справу. Не схиляє його розповідь і до висновку, що вчителювання в не-
дільній школі на Подолі безпосередньо сприяло зближенню з україно-
філами.

Підтверджують подібний висновок й аналітичні обстеження Сильвестра Глушка. Показово, що в праці, яка спеціально присвячена цій проблемі й самою вже своєю назвою вказує на концептуальне осердя, жодним словом не згадано про оруду Михайла Драгоманова в організаційних заходах. Натомість детально подана історія перших недільних шкіл, педагогічно-теоретичне обміркування засад школи нового складу, місця й значення в ній народної мови і т. ін. Піднесено лише роль Драгоманова в обстоюванні навчально-методичних принципів, на яких базувалися недільні школи, хоча їх публічна об'ява мала місце *post factum*. Власне, зусилля Драгоманова були спрямовані на те, щоби реанімувати в нових умовах почасті апробовану вже систему. Однак консервативні сили й урядові структури вже зрозуміли, що навіть дешиця свободи й мізерний пропуск «місцевих елементів» в освітню практику дає інший, ніж запевняв автор, результат, а властиво – сприяє оживленню й піднесенню української національної свідомості, а не виконує покладеної на неї русифікаторської функції.

Зрештою, недільні школи уряд невдовзі закрити, щойно трапилася для цього нагода. На початку 1860 року в Харкові й Києві було заарештовано кількох учасників таємного політичного товариства, яке в 1857 році організували харківські студенти¹. Однак коли почалися переслідування, за ним, як кажуть, і слід простиг. Деякі його учасники ще раніше перебралися в Київ і намагалися налагодити бодай якесь «політичне діло». Зрештою, воно обмежувалося пропагандою «Колокола» серед активістів недільних зібрань. «Цей кружок «харківців», в котрому було кілька розумних голів, мав свою заслугу і серед молодіжі київської, – але розмови на цих недільних зборах почали зовсім приїдатись і іменно ці збори перестали, як завелись недільні школи», – згадував Михайло Драгоманов [11, 21–22]. До останніх пристало усього кілька харків'ян (5 чи 6), та й ті комизилися, «чому їх заведено без їхньої згоди і без розмов на недільних зборах». Про ніяку їх політичну роботу в школі, не те що про бунтарські заклики, не могло бути й мови. Тим не менше участь харків'ян у діяльності недільних шкіл, разом із деякими іншими «безневинними» чинниками, стала підставою спочатку до обмеження навчальних предметів, а згодом, коли почалися студентські заворушення в Петербурзі, і до їх закриття.

Певна річ, що це був лише привід, причому не зовсім вдалий, бо в процесі розслідування справи з'ясувалося, що за революційні прокламації безграмотні донощики сприйняли відбитки статті про початки Русі з офіційного журналу «Народное чтение» – власне її харків'яни давали читати учням. Михайло Драгоманов з усією категоричністю відкидав звинувачення, нібито недільні школи мали на меті якусь політичну агітацію. Де там, вони «не тільки не мали революційного духу, але ще мали вплив консервативний або, краще сказати, витверезуючий фантазію молодих голів» [9, 209]. Бо ж тоді перед ними, студентами-вчителями, з усією очевидністю постала буквально з перших днів роботи жорстока правда: нічого й думати про революційну пропаганду чи політичні заходи в сере-

¹ Додам, що одного з засновників цього товариства Якова Бекмана він знав ще з Полтави, коли вчився в гімназії. Той був тоді на старших курсах і постачав Михайлові Драгоманову історичну літературу, добачивши в ньому велику цікавість до праць такого гатунку [9, 585].

довищі неосвічених 10–15-річних робітників і слуг, – хоча б елементарної грамоти їх навчити. А причини закриття, або, як значилося в царському наказі, призупинення діяльності до вироблення загального шкільного статуту, поза всяким сумнівом, закорінені глибше й приховані від зовнішнього погляду, хоча й зрозумілі. Головну озвучив Михайло Драгоманов у тій-таки брошурі «Народні школи на Україні». «Ми стояли на тому, що і така (мирна, суто навчально-освітня. – *Р. П.*) школа буде революцією, – бунтом серед неписьменної землі, в котрій усяк дума тільки, як би ускубнути мужика, і ніхто не дума допомогти йому, і іменно через то старались вдержати цю школу, поки мога», – ділився він пізніше своїми враженнями [11, 21–22]. З огляду на сказане діяльність недільних шкіл стала «справдешнім бунтом», бо «показала народові, що добра школа, в котрій учать і не б'ють, – єсть справді бунт проти царя» [там само, 22]. І її заборона цілковито це підтвердила. Тому відразу й заворушилися коліщатка й механізми, явні та приховані, державно-імперської почвари, догледівши в таких школах загрозу (нехай не безпосередню) і власного існування. Насамперед – це польсько-шляхетські кола, які, відчувши небезпеку своїх політичних планів і амбіцій у краї, заповзялися строчити скарги й доноси (в генерал-губернаторство і в Петербург), буцімто народне шкільництво, і національно-культурне відродження українців загалом, є розплідником політичної ересі й предтечею нової гайдамаччини. Мав цілковиту рацію Драгоманов, стверджуючи, що, попри видиму опозиційність до уряду, польські аристократи часто діяли – особливо якщо це стосувалося національно-визвольних домагань українців – узгоджено з російськими державними інституціями [див.: 9, 207–208]. В унісон із ними залунали голоси реакційно-клерикальних сил і вищого духовенства про зв'язки патріотичних сил із революційним рухом, нігілізмом і атеїзмом. Почалися обмеження й утиски, а невдовзі й закриття: мовляв, через бунтарські настрої серед студентства – до кращих часів, себто до затвердження загального шкільного уставу.

Зауважу, що 1862 в історії Російської імперії став роком початку реакції – урядової і суспільної. Попередній, 1861 рік, характеризувався особливим революційним піднесенням. Розчаровані в сподіваннях на державне оновлення шляхом урядових реформ («зверху»), російські революційні гуртки активізували свою діяльність, вдаючись до більш радикальних дій. Влітку починають виходити листки «Великорусса» з закликами «натиснути» на владу й вимагати кардинальних реформ, аби уникнути нової пугачовщини, а також прокламація «К молодому поколенню». А в вересні 1861 року видано написану революціонером Петром Заїчневським прокламацію «Молодая Россия» з воістину крамольними закликами: «В топоры! – и тогда бей императорскую партию, не жалея, как не жалеет она нас теперь, бей на площадях [...], бей в домах, бей в тесных переулках домов, бей на широких улицах столиц, бей по деревням и селам!». Відтепер будь-які заворушення чи навіть «підозрілі» рухи, зокрема студентські безпорядки й пожари в Петербурзі, почали ставити в пряму залежність від неї. Уряд розпочав наступ, як кажуть, усіма фронтами: справа Михайла Михайлова, політичні арешти Дмитра Писарева й Михайла Чернишевського, посилення контролю за друкованою продукцією, призупинення – нехай тимчасова – видання таких різних за ідейним скеруванням часописів,

як «Современник», «Русское слово», «День» та ін.¹ У цій вервечці поліцейських «заходів безпеки» в червні / липні 1862 року відбулося закриття й недільних шкіл.

Михайло Драгоманов пізніше намагався переконати, що в цьому була й частка вини українофільських діячів, які своїми «завищеними» вимогами спричинили відповідні наслідки: природна реакція, мовляв, проурядових сил, які до того «мало оглядалися на українське движіння» і ганялися більше за «нигилизмом», ніж за сепаратизмом. Зачинателями, як це не раз траплялося, виступили польські реакціонери, котрі здійняли галас про небезпеку «хлопоманії», спроби реанімації Гетьманщини й загрозу нової гайдамацької різни. Кампанію жалоб, оскаржень і звинувачень підтримала «місцева» клерикально-реакційна партія, що напалася на нібито засилля бунтарів-сепаратистів у народних школах. Її представники переслідували здебільшого меркантильно-своєкорисливі цілі (покращення матеріального становища духовенства), проте не погребували й нагодою – задля посилення ваги свого становища й дискредитації української громади, – аби не напосісти на «гайдамацьку хлопоманію» й «сепаратизм». Зокрема, «Вестник Юго-западной Руси», що виходив за редакцією професорів духовної семінарії Говорського і Єремича, називав «молодіж українську в Києві ворогами держави російської і народу руського, чи безсамовіжними, чи то й самовіжними союзниками польської революції – і пострікав учену адміністрацію в Києві і міністерство народної освіти в Росії, що вони однімають святе діло шкіл народних у духовенства й оддають у руки таких злодіїв, як хлопомани» [9, 213]. «Підхопив напади київських клерикалів проти українофільства» (і в цьому можна було ніскільки не сумніватися) Михайло Катков зі своїми «архіреакційними», за атестацією Михайла Драгоманова, «Московскими ведомостями».

Безпосередньо до київських недільних шкіл претензії були ще ті, що в них працювало кілька осіб зі згаданого харківського студентського таємного гуртка, який тоді вже припинив свою діяльність. Про їх «практичні політичні заміри» не могло бути й мови. Та коли в північній Пальмірі почалися студентські протести й заворушення, реакційно-консервативні сили, персоніфіковані насамперед «Московскими ведомостями», почали теревенити, що «Петербург палять» студенти. На біду, дві петербурзькі недільні школи були запідозрені в зв'язках із терористами з «Молодої Росії».

¹ Не менше, ніж державно-бюрократичний апарат, вразило наростання бунтарських настроїв, спричинивши паніку й переляк, російську суспільність. «Багато людей, які раніш були лібералами, перейшли на бік уряду й розпочалася не тільки урядова, але й громадська реакція, підтримувана російським суспільством» [16, 67; там само див. детальніше про тодішню суспільно-політичну ситуацію в Росії й цитовані рядки прокламації «Молодої Росії»]. Таким чином «Московские ведомости» Михайла Каткова стали «безсумнівним представником більшості» тамтешнього громадянства [там само]. Українські інтелектуали, до слова, теж відмежувалися від проклямованих «Молодою Росією» революційно-терористичних методів перебудови суспільного устрою й задекларували, принаймні публічно, свою прихильність до влади та її політичного курсу (Отзыв из Киева // Современная летопись «Русского вестника». – 1862. – № 46).

То ж 1862 року недільні школи було закрито царським указом, а до всього створено спеціальну комісію, головою якої став тайний совітник Жданов, а секретарем – Пржбильський. На неї покладено було обов'язок «розібратися» зі шкільними національно-українськими інтригами й конспіраціями. Висновок комісії був нещадно-жорстокий, хоч і передбачуваний: діяльність недільних шкіл визнано шкідливою, а самі вони проголошені ділом рук таємного товариства, що ставило собі за мету «ниспровержение существующего порядка вещей и истребление царствующей в России династии» [цит. за кн.: 9, 210]. А скінчилася вся та катавасія, як відомо, сумнозвісним Валуєвським циркуляром, яким було заборонено друкувати українською мовою навчальну й релігійну літературу, і який, власне, поклав початок «антракту» в історії українофільства.

»Але не довгий був той період певної волі чину для українства», – журно констатував Максим Славинський [26, 189]. Спричинило драматичні колізії польське повстання 1863 року, яке почасти охопило й Правобережну Україну. І хоча українство – селяни й інтелігенція – негативно (ба більше – вороже¹) поставилося до цього зриву, наступний після його придушення, «розполячення» й знесилення тамтешньої шляхти удар московського громадянства й урядово-імперських сил було завдано саме по національно-українському рухові. Логіка державно-централістичного мислення зводилася до того, що вільний його розвиток може призвести до опритомнення національної самосвідомості й вибуху українського повстання, «а з ним Москві було б неконечно тяжче боротися, ніж то було з польським» [26, 190]. Додалися соціально-психологічні мотиви чинники: підозріння, сумніви й недовір'я до українців. Все це скристалізувало загальнобуттєву підставу: «надто, мовляв, активно поставились українці проти своїх попередніх панів, – чи не виступлять вони ще активніше проти нас, сучасних?» Відразу було заборонено друк Євангелія і проповіді українською мовою, а відтак й українського друкованого слова загалом, закрито недільні школи, заборонено видання «Чернігівського листка», а багатьох чоловічих діячів національного руху, «як природний додаток до тих московських антикультурних заходів [...], без суду й слідства, було заарештовано й на довгі роки заслано до різноманітних північних місцевостей Московщини», – гірко іронізував Максим Славинський [там само, 191]. Така доля випала Олександрові Кониському, Павлові Чубинському, Петрові Єфименку, Вікторові Лободі, Степанові Носу та ін.

Утім, після закриття недільних шкіл «в Києве нашему кружку нашлось новое педагогическое дело»: робота в Тимчасовій педагогічній школі, покликаний готувати вчителів для народних шкіл. Як і в випадку з першою «фазою» педагогічної повинності Михайла Драгоманова, нема згадок у

¹ «Тому, що повстання почалося скоро після скасування панщини, – свідчить (відзначав) той самий автор, – правобережні селяни гадали, що поляки звели боротьбу за відтворення своїх колишніх панських прав над селом, і на зверненні до них польські прокламації, писані українською мовою, в яких говорилося про волю, рівність і братерство, відповідали масовою продукцією самодільних списів по сільських кузнях. А члени української київської громади, не знаючи, як обернеться справа, стали закладати на Кожом'яках, на Преорці та на Деміївці козачі курені, аби збройно виступити проти поляків на випадок їх перемоги» [26, 190].

листуванні з ріднею (матір'ю й братом) і про цю її сторінку завдяки якій він би то повторно зійшовся з українцями [див.: 10, 1, 41, 45]. Натомість коли вигулькнули райдужні перспективи наукового відрядження за кордон і посади на кафедрі загальної історії, він ділиться цією потаємною радістю з братом Іваном (31 травня 1962 року). Та щоби ця ідея стала досяжною, треба до закінчення навчання подати наукову працю. Власне «для этого одного стоит поработать», зокрема й на вакаціях. Але на які кошти жити в Києві?.. «Об этом нужно серьезно подумать. Уроки давать? Какие? А времени сколько нужно на это употребить. Вот ты и думай, что знаешь. Ничего не выдумашь. Значит опять довольно об этом», – передавав Драгоманов тодішні свої психологічно-емоційні овиди [18, 404]. Трохи пізніше (на початку 1863 року), окреслюючи матері політичну ситуацію в Києві, він згадує між іншим урядові заходи, пов'язані з відкриттям у селах шкіл з українською мовою навчання в початкових класах [там само, 415], але знову-таки нема жодного натяку на будь-яку свою причетність до реалізації цього проекту – ні тоді, ні пізніше. Зате в листі до того самого адресата від 21 вересня 1863 року зринає загадкова фраза: «На педагогические курсы я принят окончательно, с будущей недели приступаю к занятиям» [18, 424]. Важко сказати, про що конкретно йдеться. Адже, згідно «Автобиографической заметки», міністерство освіти не встояло тоді перед натиском київського духовенства, погодилося на його вимоги і «удалило из Пед[агогической] шк[олы] преподавателей студентов (заменив их учителями гимназий – платными) как раз в то время, когда студенты, окончив курс (летом 1863 г.) получили официально право быть учителями даже в гимназиях» [10, 1, 42]. «Между такими был и я, вторично без всякого резона оторванный от любимого дела, да еще в то время, когда я мечтал, испробовавши еще раз свой курс на практике, печатать его», – скрушно закінчував цей сюжет автор. Тобто одне з двох: або Михайло Драгоманов подавав у вересні документи на працевлаштування в Педагогічній школі, але з якихось причин йому було в останній момент відмовлено, або волів затемнити цей епізод своєї духовної біографії як такий, що пов'язаний із духовенством (адже ж «принят окончательно» і «с будущей недели приступаю к занятиям»).

В «Антракті з історії українофільства (1863–1872)», що підсумовував у певному сенсі власні спостереження й висновки стосовно занепаду народної освіти в Україні, цей епізод зі своєї педагогічної кар'єри Михайло Драгоманов переповів дещо повніше, збагативши новими й цікавими деталями. Отож, усвідомлюючи небезпеку польських впливів у краї, т. зв. «Західний комітет» Державної ради рекомендував міністерству народної освіти енергійніше взятися за шкільництво, а з царських фондів на ці заходи навіть було виділено кошти (10 тисяч рублів на Київську, Волинську і Подільську губернії). Спочатку планувалося привезти вчителів з інших регіонів. Але київська адміністрація, зокрема й сам генерал-губернатор і тодішній куратор навчального округу Сергій Вітте, дружно відмовилися від таких намірів, запропонувавши натомість готувати педагогічні кадри з корінних жителів, що вже закінчили гімназії чи семінарії, знають народ, виховані на місцевих звичаях і традиціях. Внаслідок і відкрили «Временную педагогическую школу» в Києві. «Учить в сій школі згодилися без плати дехто з професорів університету, учителів гімназій, а найбільш з студентів університету, тих, що брали участь в недільних школах, якраз

перед тим, у маю 1862 р., закритих» [9, 210]. Уже за перший рік було підготовлено вчителів на 45 шкіл Київщини й кілька («4 чи 5») – для Поділля. Паралельно готувалися україномовні навчальні книги й читальники, а також аналогічні видання російською мовою – пристосовані до місцевих умов. Активну участь брали викладачі Педагогічної школи і в обговоренні проекту уставу середніх і нижчих шкіл, відстоюючи думку про потребу часткового застосування в навчально-освітній практиці української мови.

У брошурі «Народні школи на Україні» подано, правда, дещо іншу версію описаних подій, зокрема й своєї в них участі. Після заборони друкувати педагогічні книги, нотував Драгоманов, «верховодці діла школьного в Києві ще не зовсім було забули школьну науку» і зважилися підготувати Читанку, «хоть і всю писану казенною мовою, але усе-таки таку, що б говорила нашим хлопцям про те, що коло них, і не різала вухів дуже вже незрозумілою чужою московщиною» [11, 43]. «Тоді до «Временної Педагог[ічної] школи» і до того, щоб зложити читанку (курсив мій. – Р. П.), покликано було між іншими й нас», – додавав до цієї інформації мемуарист. Зокрема, йому разом із Пилипом Левицьким випало приготувати географічну частину, Антонович з інспектором 2 гімназії Сліпушкіним висвітлювали історичні реалії буття українського народу, а вчитель дівочого інституту Судовщиков – «поступове читання на мові московській, прилагоджене до розуміння хлопців українських». «Ми всі працювали, як могли. Де в кого праця була вже готова. Судовщикову вже за його кінцеву працю було заплачено половину ціни» [там само, 43, 43–44]. Але затвердження «неука» Олександра Ширинського-Шихматова попечителем Київського навчального округу звело нанівець усі ті зусилля.

А далі суттєвих розходжень в автопсії Драгоманова, поданій у мемуарній літературі, з одного боку, та листах рідним у Гадяч – з іншого, немає: уроки географії в 2-ій київській гімназії, що викликали на перших порах приступи нудьги й меланхолії¹ → паралельні виклади в жіночому пансіоні Нельговської – за утримання там сестри, у майбутньому письмен-

¹ «[...] доходящая по новоизобретенному Блюмелем хандрометру до восьми градусов». Причины зрозумілі: «дела гибель, предмет незнакомый, пришлось начинать в середине года, классы огромнейшие и в добавок расположение (розклад. – Р. П.) самое неудобное». Тому, попри привабливість заробітку, «я ограничиваю свою деятельность одной гимназией – предлагали уроки в институте в одном женск[ом] пансионе – отказался». Рятувало те, що усвідомлював тимчасовий характер такого свого становища: «я смотрю на мое учительство, особенно по географии, как на дело временное, т. е до мая, так имею более или менее положительные уверения на счет решительного представления к заграничной поездке, по защищении моей диссертации, каково имело быть не позже января» [18, 426, 427]. Та сталося не зовсім так, як планував: робота в гімназії дещо затягнулася, додалися й уроки «в одном женск[ом] пансионе». І лише в листопаді 1864 він із радістю повідомляв матір: «в конце декабря я увольняюсь из гимназии» [там само, 438]. Мав на те вагомні підстави: отримав посаду приват-доцента в університеті, що в матеріальному плані означало деякі втрати (600 рублів річних проти 630, отримуваних у гімназії), зате давало більше вільного часу й можливість займатися улюбленою справою, а головне – райдужні перспективи закордонного відрядження.

ниці Олени Пчілки [18, 438] → посада приват-доцента, а невдовзі й штатного доцента кафедри всесвітньої історії [там само, 447].

З огляду на сказане вимальовується така еліпса педагогічного «діла» Михайла Драгоманова, зокрема початкових її етапів, коли він буцімто зблизився з київськими українофілами. Вступивши в університет, амбітний першокурсник, правдоподібно, зійшовся зі студентами, які під керівництвом професора російської історії Київського університету Платона Павлова брали участь у заснуванні недільних шкіл, але сам навряд чи був задіяний у цих процесах. Невдовзі й прилучився до акції, проводячи там заняття, а навіть виконуючи обов'язки секретаря, та навряд чи керувався тоді національно-українськими спонуканими. Слово «кружок» він вживав, судячи з усього, не в розумінні *гурток*, а *товариство*, *середовище*, *оточення*. І природно, що потоваришував із земляками, багато з яких, до всього, були близькими йому ідейно. А оскільки ця група молодих людей займалася влаштуванням недільних шкіл, то пізніше це послужило підставою й себе «приписати» до благородного діяння. Нічого дивного, адже ж організацією першої в Російській імперії недільної школи опікувалося все київське ліберальне товариство, а передусім їх «политический кружок», з ініціативи якого її начебто й було відкрито. Насправді ж він міг брати в цих заходах хіба спорадичну участь.

До речі, в статтях на педагогічні теми, друкованих у «Киевлянин» й «Санкт-Петербургских ведомостях», Михайло Драгоманов жодним словом не обмовився про власний «виробничий» досвід, окрім хіба підпису одного матеріалу поміно «Учитель» (1866. – № 93. – 8 (20) квітня; с. 286). Вимальовується ще одна цікава закономірність: у листах рідним, тобто по живих слідах, про недільні школи згадано принагідно й відсторонено, в «Антракті з історії українофільства (1863–1872)» (написаний 1872 року, а опублікований у 1876) детально розповідається про їх впровадження й організаційні заходи (та ніскільки не про свою безпосередню причетність до їх становлення), зате в розвідці «Народні школи на Україні» (зб. «Громада», Женева, 1878), тобто коли автор опинився за кордоном, детально і, сказати б, у ролях розписана власна педагогічна атракція. Згодом цю ж версію в стислій формі Драгоманов повторив в «Автобиографической записке» та в «Австро-руських споминах» (1883 і 1889–1892), покликуючись для більшої історичної достовірності на свою давнішу брошуру про народне шкільництво. Можна подумати, що означена логіка була продиктована міркуваннями безпеки, тобто мемуарист розкрив таємницю лише тоді, коли минула загроза бути переслідуваним. Однак недільні школи діяли легально, ба більше – відкривалися й фінансувалися урядом, тож про ніяку конспірацію не може бути мови, навіть якби в такій діяльності були якісь потайні політичні мотиви. Та й сам він пізніше визнавав, що «трудно було вести яку-небудь потайну пропаганду в школах, котрих двері були відчинені для кожного і в котрі щонеділі багато приходило люду усякого стану, щоби подивитись, як і чого учать хлопців студенти» [9, 209]. Словом, таїтися раніше зі своєю конкретною роллю в недільних школах не було жодної потреби. Відтак вони не могли виконувати функцію головного ідейного посередника між Михайлом Драгомановим і Старою громадою. Радше – навпаки: відверта, а до всього зверхня й зухвало-задирилива поведінка позиціонувала його «по той бік барикад».

Більш вагомими і значущим (а може, навіть визначальними) стосовно його прилучення до українства були, судячи з усього, решта з озвучених ним самим засновки та їх породжуючі патерни. Напрошується на розмову, зокрема, ще один «виконавчий» аспект. Нагадаю, що в середині 1860-х років Михайло Драгоманов почав надсилати, як сам стверджував пізніше, кореспонденції, а згодом і передові статті в «Санкт-Петербургские ведомости» про суспільно-політичну ситуацію «т[ак] наз[ываемого] Юго-Западного края», а незабаром висвітлювати й загальнослов'янські політичні справи, «в которых старался рассматривать российско-польские и вообще славянские дела с точки зрения демократически-федеральной» [10, 1, 47]. Неминучою постала увага й до української проблематики («Конечно, я не раз затрагивал и украинский вопрос [...]»).

Сталося так, що нові обставини з новою силою спричинили загостренням суперечок про народну мову в місцевих школах. Після закриття недільних шкіл «в західнім краї пропали єдині руські народні школи» [9, 210], і справа «низової» освіти перейшла під опіку духовенства – часто ялову й реакційно-клерикальну. Загальною підставою цього стало те, що, як згадувалося, поряд зі світськими недільними від того-таки 1859 року в Київській губернії існували аналогічні школи при церквах, засновані в Білій Церкві й навколишніх селах о. Петром Лебединцевим, згодом протоієреєм Софійського собору, а тоді – вчителем Закону Божого в тамтешній гімназії. Невдовзі митрополит київський Арсеній розпорядився завести подібні навчальні установи у всіх приходах. Справи там ішли, прямо кажучи, від самого початку пиняво, бо «між духовенством в Росії, як і скрізь, є люди, що дуже спосібні стати гарними учителями народу, але взагалі далеко не всі священники мають час та й талант і навичку до народної педагогії». Отож «на ділі вони (такі школи. – *Р. П.*) були або мало де, або вчили в них не священники, а наймити з одставних солдатів, паламарів і т. п., або діти більш пололи ієрейські огороди, ніж читали граматки і псалтирі; а про те, щоби взятися за новіші методи навчання народу, з отцями ієреями й говорити було нічого» (там само). Усе ж матеріальна база існувала, причому широко закроена й міцна на позір, і це стало достатньою попередньою умовою (в ще ж діяло благословення «зверху»!) для переведення народної освіти під егіду кліру. А коли випала нагода¹ помститися конкурентам, удавшись до спекуляцій на темі зв'язків народної освіти з українським сепаратизмом і «польською інтригою», святі отці добилися – нехай тимчасово – виведення «мужичого» шкільництва з-під опіки міністерства й передачі його церкві. Мали вони на оці, на думку Драгоманова, переважно матеріальну вигоду, осягнути яку сподівалися через обкладення громад податком, «за котрий буцімто будуть отці ієреї учити дітей» [9, 212].

Це дозволило прийти до тями і з новою силою нагадати про себе почварі колонізації, тож у середині 1860-х київський генерал-губернатор

¹ Цьому всіляко сприяла загальна громадсько-політична атмосфера: згадувані вище посилення діяльності революційних гуртків, активізація українського руху й початок урядової й суспільної кризи. У Київській губернії додалося призначення в 1864 році попечителем навчального округу «клерикала і обрусителя» князя Олександра Ширинського-Шихматова.

Олександр Безак вирішив «оживить народные школы»¹. Майже одночасно чернігівські земці («между которыми было несколько человек с университетским образованием и с украинскими тенденциями») й Віталій Шульгін, колишній університетський професор Михайла Драгоманова, а тоді редактор офіційного «Киевлянина», звернулися до нього з проханням публічно стимулював позитивні зрушення й сприяти в такий спосіб поверненню системи шкільної освіти на світську основу. Так з'явилася низка публікацій в «Санкт-Петербургских ведомостях», зокрема «Земство и местный элемент в обучении» й «О педагогическом значении малорусского языка», в яких інспірувалася думка про потребу починати навчально-освітню практику «с украинского элемента и выходит постепенно к русскому». Водночас у другій із названих статті нищівній критиці було піддано «Книгу для чтения в школах Киевского учебного округа», видану самим попечителем, яка «начиналась с церковнославянской части, потом давала статьи на русском официальном языке, потом – народные песни и рассказы великорусские, и ни слова украинского» [детальніше див. про всю цю історію: 10, 1, 47, 48].

Наведені зізнання потребують уточнень і пояснення. Бо відразу виникає питання, чому це раптом Михайло Драгоманов друкує писані на замовлення добре знаного йому Віталія Шульгіна не в його газеті, а в столичній. Більш-менш задовільно пояснено цю «непогодженість» у брошурі «Народні школи на Україні». З'ясовується, Шульгін звернувся до нього публічно обговорити проблеми народного шкільництва, бажаючи догодити смакам генерал-губернатора Безака, котрий тоді, власне, фінансував «Киевлянина». Але Драгоманов відгукнувся неохоче і без ентузіазму на це прохання, бо вже раз мав зі своїм колишнім професором подібну справу, що скінчилася нічим (даремно писав на його замовлення статтю про Ширинського-Шихматова). Погодився він лише після неодноразових напосідань і домовленості, що попередньо («щоб хоч праця не пропала») вони узгодять головні положення. План-проспект Віталій Шульгін схвалив, а відтак і статтю загалом, внісши в неї деякі свої правки. «Тільки приходить з місяць. Нема в «Киевляніне» моєї статті. Питаю редактора: «що за знак?» – «А бачите, – каже, – ліпше її напечатати в столичній газеті, генерал-губернатор на їх більше вража. Пошліть в «СПВідомості», – а я вже звідти пере печатаю»» [11, 47]. Михайло Драгоманов так і зробив, отож стаття була опублікована як передовиця в № 318 за 1865 рік [див.: с. 255–259], з якої Шульгін подав витяги в своєму річному огляді, пообіцявши невдовзі передрук усієї статті. Та незабаром побачила світ нова публікація Михайла Драгоманова на сторінках «Санкт-Петербургских ведомостей» –

¹ Михайло Драгоманов подавав сю справу як явний знак урядового доброчинства щодо українства, а самого ініціатора – мало не як його опікуна й філантропа. Насправді ж генерал-губернатор Безак керувався аж ніяк не українофільською турботою. Адже саме він подав проект переселення – задля якомога швидшого «обрусення края» – всього українського духовенства з Правобережної України в губернії Московщини і запрошення натомість російського попівства. Таку ідею йому підказав, до слова, митрополит Арсеній, який 16 літ (від 1860 до 1876 року) очолював київську кафедру [див.: 20, 207]. Показується, що сталінський проект переселення українців у Сибір мав свої предтечі.

«Земство и местный элемент в народном образовании». Появилася вона, прямо скажемо, дуже «невчасно», бо три дні опісля пролунав вистріл Каракозова, і реакційні, передусім антиукраїнські сили поставили в причинно-наслідкову залежність ці дві події. «В поганий час подали ви це діло! – казав мені тоді проф. Шульгин, – бачите, що тепер починається! Це буде не менш, як 3–4 роки. Тепер усякому, хто може послужити ділу освіти, треба замовкнути і зберегти себе до ліпших часів» [там само, 48]. А через якийсь час уже й сам «Киевлянин» ополчився (стаття Михайла Юзефовича) проти Драгоманова та його концептуальних суджень, назвавши «підняте нами діло читанки з поступенним переходом од краювої мови в школі до казенної» зловорожою інтригою поляків.

Безпосередньо в Віталія Шульгіна, тобто на сторінках щоденної київської газети «Киевлянин», Драгоманов теж друкував протягом більше як пів року (10 грудня 1964 року – 12 серпня 1865 року) матеріали на предмет народного шкільництва. Більше, щоправда, його турбували проблеми гімназійного життя й повітових училищ. Сумний стан справ у педагогічній сфері на загал він пояснював відсутністю системних зрушень і вагомим теоретичним напрацювань, квалістю організаційних заходів і нестачею творчої ініціативи, а також координації зусиль педагогічних працівників. Деяке пожвавлення в цій ділянці пов'язувалися з поверненням, реанімацією принципів навчально-виховної практики, запроваджених Миколою Пироговим [див.: 13]. Словом, тверезий погляд на, вживаючи вислів однієї з цих публікацій, «общие начала нового педагогического порядка» [там само, 215] – без жодного натяку на національно-українську екзистенцію.

На теми народного шкільництва він опублікував протягом грудня 1865 – травня 1866 років у «Санкт-Петербургских ведомостях» п'ять статей, причому дві останні мали характер спростування звинувачень й інсинуацій на попередні подачі (Юзефовича в «Киевлянині» й редакцій «Московских ведомостей»). Найбільш резонансну й, сказати б, основоположну (1866. – № 93. – 8 (20) квітня) редакція поділила на дві частини, подавши першу як передовицю, а друга («Педагогическое значение малорусского языка») була підписана узагальнююче значущим авторським знаком «Учитель». Звісна річ, що оприлюднена теоретично-педагогічна система усталилася значною мірою на основі власного (хоч і не багатого) досвіду. Таким чином, «недільна школа була для нього не тільки першою спробою, але й певним фактором, який вплинув на розв'язання складних теоретичних питань, чи вже намічених, чи тих, що тільки вставали в процесі педагогічних робіт» [5, 40].

Ідейну скерованість (власне – центральну тенденцію) своїх публікацій Драгоманов передавав у спогадах на загал об'єктивно, без якихось силуваннях натягувань чи підтасувань до пізніших переконань (стосовно цих аспектів вони, вочевидь, не зазнали змін) – відповідно до їх змісту: питання про народну освіту в Україні варто вирішувати в зв'язку з конкретними умовами життя, беручи на озброєння багатий «інструментарій» з довкола (у формі яскравих прикладів із національної історії, народнопоетичної творчості, живого розмовного слова і т. ін.), який дозволить органічно й ненав'язливо прищеплювати в дитячій свідомості потрібні установки, емоції, ідеї. При цьому він виходив із загальної настанови про завдання народної школи, категорично виступаючи проти звуження її функцій лише до лік-

відації неграмотності. Не погоджуючись у засаді з останнім, Драгоманов натомість відстоював тезу, що сутність її полягає в широкій освіті, інакше народ буде приречений на моральне дитинство. «Под словом образование мы разумеем, во-первых, развитие умственных способностей до возможности понимать явления, выходящие из круга его ежедневной жизни, потом сознание человеческого достоинства как основы нравственности и усвоение общего, но отчетливого понятия о главных явлениях общественных и физических», – декларував він неодноразово [14, 266; майже дослівно цю думку повторено на с. 259]. Причому для досягнення результату в цьому напрямку не потрібне систематичне викладання, а лише вмело налагоджене пояснювальне читання за добре складеним читальником. Ефективним механізмом означеної багатофункціональної системи й мали стати жива розмовна мова, усна словесність, історія і т. ін. місцевого населення з їх дієвими етичними, естетичними, зрештою, громадсько-політичними латентними детермінантами, наочно-дієвими й сугестивними можливостями й багатим евристичним потенціалом. Особливу роль у цьому «сценарії» автор відводив українській мові. Виходив він із того, що жодне слово не є не мертвим, умовним знаком («мертвым лексиконом корней»), а містить у собі образне уявлення про поняття, отожд слугує ключем до розуміння оточуючої людини дійсності й засобом пізнання світу і себе. Тому розуміння предметів і явищ, «выходящих из круга его ежедневной жизни», повинно базуватися на цій елементарній і органічній духовній субстанції. Нехтуючи цим елементом, початкова школа не просто позбавляє себе чи не найефективнішого з засобів впливу, а й перетворюється на пусту трату часу. Відтак і навчання чужою мовою він уважав справжнісіньким лихом і для дітей (бо ті не розуміють змісту навчально-виховних заходів¹), і для держави, отожд не виконуються завдання ні суто педагогічні, ні ідеологічні.

Як можна бачити, нічого екстраординарного, а тим паче крамольно-еретичного, Михайло Драгоманов у своїх публікаціях не сповіщав, – він лише спопуляризував, пристосовавши їх до конкретних умов (про що й сам не раз наголошував) думки, на які опиралася «нова розумна педагогія»: Венель, Водовозов, Ушинський...² Кожен із них наголошував, що нема потреби – та й недоцільно – вчити дітей у всіх «краях» величезної Російської імперії за одними підручниками і що на початкових етапах шкільництва варто застосовувати народну мову. На цьому принципі вони будували й свої Читальники. Як на те, «сам п[ан] Ушинський казав, що у Малорусі лучше вже було б вчити по церковнослов'янському, ніж по його книжці». А барон Микола Корф, відомий російський педагог, «як почав

¹ А їм Михайло Драгоманов надавав важливого значення, дуже рано збагнувши вагу й силу. У кожному разі вже в гімназійні роки (лист батькам від 1 березня 1858 року) він стояв на тому, що за його допомогою «можно все сделать из человека» [18, 368].

² У брошурі «Народні школи на Україні» цілими сторінками цитується фрагменти з праць Миколи Корфа [див., наприклад, с. 30, 31–32, 36–37, 37–38 та ін.]. Із них випливає, власне, що в публікаціях на сторінках «Санкт-Петербургских ведомостей» Драгоманов абсолютно нічого свого не сказав, а лише зреферував головні положення тодішніх педагогічних авторитетів і навіть, за його ж визнанням, «казенних педагогів» [11, 42]. Та одне діло, коли такі ідеї виголошує «москаль», а зовсім інше – «іноходець».

вчити по книжці Ушинського, то висказав печатно, що нерозуміння українцями мови російсько-великоруської є великою перепорою науки і що земства мусять просити уряду дозволити заводити у школи книги, писані народною мовою» [9, 223]. Йшлося, таким чином, про суто практичну потребу а навіть крайню необхідність викладів у народній освіті. «І як тільки хто захоче приложити ці ідеї до шкіл у Малоросії, як тільки серйозно задумається про народну освіту, так і логічно прийде до українського викладу, хоч би ради державних і інших потреб і не виключного, а змішаного з викладом державної російської мови», – не відступав він від займаної позиції й пізніше, намагаючись зробити й галичан своїми прибічниками й поборниками аналогічних ідей [9, 224].

Додам, що українська педагогіка теж (наскільки вона тоді була конкурентоздатна) виявляла подібну скерованість. Як на те, «саме життя висувало на порядок денний справу українського навчання в народній мові» [5, 38]. І не лише тому, що на теоретичному рівні питання впровадження народної мови в початкову освіту обмірковувалося тоді багато й плідно, – національний склад учнів, сказати б, домагався подібної навчально-методичної диспозиції: із 243 учнів двох перших недільних шкіл у Києві 230 були українцями [там само, 37]. Та навіть російські урядові кола розуміли неминучість деяких поступок у цьому напрямку і вдавалися подеколи в своїй діяльності до української мови, як, скажімо, донесення до загалу «Положення 19 февраля 1861 року», бо ану ж народ неправильно зрозуміє царську милість і знову візьметься «ножі святити»¹.

Та навіть така обережна й поміркована, продиктована благими намірами позиція була сприйнята консервативно-ретроградними колами, персоніфікованими перш за все катковськими «Московськими ведомостями», та й самим князем Олександром Ширинським-Шахматовим, як «мой сепаратизм» [10, 1, 48]. Сам Драгоманов неодноразово відхрещувався від таких закидів і викривлень сутності своїх педагогічних принципів, про що не без гордості повідомляв у пізніших згадках. Зокрема, в «Австро-руських споминах» він із притиском наполягав, що «справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт», тобто осмислював її цілком у дусі тогочасної російської науки про виховання, освіту й навчання підростаючого покоління. І ця постава не означала в жодному разі вимоги «виключного вживання української мови в наших школах», наголошував Драгоманов, а лише дотримання педагогічного правила: «починати од звісного, щоб іти до незвісного» [10, 2, 164].

Як на лихо, масла в огонь долило те, що стаття «О педагогическом значении малорусского языка» з'явилася друком два дні опісля (4 і 6 квітня 1866 року), як революціонер-терорист Дмитро Каракозов здійснив замах на царя. «Катков самым серьезным образом увидел связь между моей статьей и выстрелом Каракозова», – про що гучно заявив на шпальтах редакційного органу [10, 1, 48]. Далі події, як можна здогадатися, розвивалися стрімко: запрошення на аудієнцію до попечителя Київського навчального округу, свого зятятого політично-ідеологічного противника,

¹ Принагідно зауважу, що справу перекладу «Положення» «взяв на себе Куліш, але це не було закінчено, бо урядовці хотіли виправляти занадто сміливо мову перекладчика Куліша і він на це не згодився» [5, 37].

для пояснень → донос новому міністрові освіти Дмитрові Толстому про належність Драгоманова до партії українофілів → нагляд за ним. У такій ситуації йому нібито й не залишалося нічого іншого, як остаточно пристати до старогромадян.

Можемо виокремити, таким чином, принаймні три пункти чи фази інтеграції Михайла Драгоманова в український рух: 1) атаки російських реакціонерів на українство внаслідок польської «рухавки», намагання будь-що-будь поставити ці два суспільно-історичні артефакти у причинну залежність і заперечення таких нісенітниць; 2) співпраця зі столичними виданнями задля хліба щоденного і неминуча потреба глибше зануритися в стихію, яку взявся осягнути, насамперед у проблематику співвідношення «Центру» й «окраїн»; і 3) наклепницька депеша князя Ширинського-Шихматова в Санкт-Петербург. Стосовно кожного з зауважених компонентів у зізнаннях Михайла Драгоманова прямо чи опосередковано присутній, набуваючи статусу рушійної сили, що так скажу, агент зовнішнього примусу чи приневолення до українства, та аж ніяк не внутрішня потреба прислужитися національно-патріотичним інтересам. Проте є всі підстави розглядати їх як ланки одного ланцюга. Так, зрештою, їх подавав сам лідер «лівобережців» і ставив у причинно-наслідкову залежність до свого зближення з київськими українофілами. Пор.: «Я написал тогда немало фельетонов и передовых статей, в которых старался рассматривать российско-польские и вообще славянские дела с точки зрения демократически-федеральной. Конечно, я не раз затрагивал и украинский вопрос, тем более, что в это время я больше сблизился с киевским украинофильским кружком, сильно поредевшим с 1863 г., и вновь подошел к украинскому педагогическому вопросу»; «Теперь я должен сказать, что донос кн[язя] Ш[иринского]-Ш[ихматова] имел своим последствием окончательное прикрепление мое к украинскому направлению, так как я, по естественной реакции, занялся более старательно исследованием украинских вопросов, сначала педагогического, потом и национального вообще» [там само, 1, 47, 48]. Отож бо й воно, що його педагогічна й публіцистична діяльність, культурно-просвітні проекти стали тими конкретними ділянками духовних зацікавлень, через які здійснювалося приєднання до свідомого українства та які сприяли зближенню й скріпленню уз. А втім, «кількісний склад» маклерів вільно міг змінюватися й варіювати, залежно від реальних обставин і завдань, які ставив перед собою. Це визнавав і він сам Михайло Драгоманов. «Впрочем, около того времени образовались и другие нити, привязавшие меня к украинскому движению», – закінчував він розмову про своє «окончательное прикрепление [...] к украинскому направлению» [10, 1, 48]. Ними стали на новому еволюційному «витку» наукові зацікавлення, що, як пам'ятаємо, вже наклеювалися й раніше, зокрема народна творчість, релігія і міфологія українців. «Вростання» й укорінення в національну стихію відбувалося тепер начебто двома, умовно кажучи, путівцями: розуму і серця. Визначальною на позір була лінія серця: «Изучение богатой и прекрасной украинской народной словесности, а особенно политических песен, которые представляют собою поэтическую историю украинского народа, рассказанную им самим, *заставило меня* (курсив мій. – Р. П.) крепко полюбить этот народ и пережить всеми силами души все частности украинского вопроса в России и Австро-Венгрии» (там само, 1, 49). «Любов» – нехай насильна й вимушена – спонукала до рефлексій про шляхи подолан-

ня соціально-економічних і політичних колізій і виходу з історичного тупика. «Мне казалось, что украинцы, и в частности киевляне, должны сыграть важную роль в этом деле, – намагався підкупити адресата (Альфонса Туна) й потенційного читача його науково-історичного рескрипту щирістю оповіді й інтимною посвятою в лабораторію духа, – но для этого, я думал, не обходимо им побольше политического образования: больше знакомства с западноевропейскою политическою наукою, а также с историей и положением и своей родины, и западных славян» [там само].

Та знову-таки закрадається крамольна думка, чи наукові обстеження, що розгорталися в фарватері українофільського дискурсу, були кінцевим пунктом його духовно-практичних проєктів?.. Адже ж навіть у наведеному зізнанні дещо загадково виглядає фраза «в этом деле». Знаючи характер суспільно-політичних установок Михайла Драгоманова, можемо здогадуватися, що мова про реформування Російської імперії, запровадження конституційного порядку й політичної свободи задля її блага й спокійного майбуття. А чуття й інтелект мали активувати, сказати б, третього психологічного гравця: волю та її «повноважного представника» – дію.

Чи сяк судімо, чи так, а зблизитися з українофілами й пристати до національного руху змусили Михайла Драгоманова, «обстоятельства дела», про які він прохопився було в «Автобиографической заметке» кількома сторінками нижче. Власне задля них мусив іти на поступки, компроміси чи навіть діяти всупереч власним принципам і душевно-психічним тенденціям.

Щодо конкретних інспірацій, то вони не являли собою ніякої таємниці й виведені на яв. Не до кінця з'ясованою в цій теоретично-ідеологічній схемі Михайла Драгоманова є хіба місія українофільства. Якою могла бути його роль у «спасении единства [русского] государства»?..

Нагадаю, що з метою нейтралізації польського Вія російський абсолютизм пішов тоді на деякі нововведення. Зокрема, він наважився відкрити школи в селах, а для підготовки для них кадрів міністр освіти Олександр Головнін розпорядився відкрити тимчасову Педагогічну школу в Києві¹. Відповідно було опрацьовано – насамперед представниками її ради –

¹ У листі матері від 8–9 лютого 1863 року цей історичний епізод, як кажуть, схоплено на льоту, у момент його «визрівання» й початкових етапів розвитку, причому з багатьма деталями й фіксацією зовнішніх збудників виникнення явища та його політичних детермінант. Отож, стимулювали подібні дії офіційних кіл «польские волнения». «Дело, кажется, началось нешуточное. Поляки затронули три государства разом: Австр[ию], Пруссию и петербургское правительство. Если восстание продлится хоть год, то, м[ожет] б[ыть], поляки успеют, потому что в это время могут восстать славяне турецкие, австрийские и венгры, а о планах такого восстания и о помощи со стороны Италии пишут уже в газетах» [18, 414]. І хоча українських земель революційні події безпосередньо не зачепили (одне село в Волинській губернії, що на кордоні з «Царством Польським» «присоединилось к восставшим»), але, вірогідно, є чимало прихильників і таких, що співчують бунтівникам, а за сприятливих умов і більшість населення здатна підтримати злочин: освічені городяни «пристали бы к ним, в надежде получить более путное управление», а селяни, «если поляки уступят им душевой надел, то, может быть, и встанут за них» [там само, 414, 415]. Та поляки не починають ніяких рішучих дій (хоча, поза всяким сумнівом, мають свій революційний комітет у Києві) через

устав народних шкіл. Згідно з ним українська мова визнавалася робочою в початковій школі («Киевскою школьною администрацией признано допущение и народного языка при начале обучения»). За цей основоположний принцип висловилося більшість педагогічних рад Київського навчального округу, і він «был почти принят и в министерстве» [10, 1, 41]. Його дієвість Михайло Драгоманов міг бачити на прикладі настроїв у київських українофільських гуртках кінця 1850-х років, де переважали педагогічні, літературні і національно-культурні інтереси. «Так как русское правительство тогда не препятствовало украинским публикациям и не мешало пробовать учить по-украински в школах и церквях, то особой вражды к русскому правительству в тогдашних кружках не было и даже кружки эти были менее радикальны в политическом отношении, чем «русские» кружки без специальной украинской окраски», – констатував він. Натомість агресивні й нахраписті прояви дідичів у їх зазіханнях «на владение Правобережной Украиной страшно возмущали украинцев, которые, по реакции, готовы были, подобно галицким русинам в 1848 г., сойтись с царским правительством для борьбы с поляками» [там само, 1, 44].

Та що ж, як тоді (1863) втрутилися сили із «высших кругов», і справу народного шкільництва віддали «попам и Синоду», що призвело до його застою й змертвіння (див. вище). І ось тепер, коли сам генерал-губернатор побачив згубні наслідки прийнятого рішення і зрозумів «необходимость оживить народные школы», Михайло Драгоманов з усім запалом, що так скажу, публіцистичної душі кинувся реанімувати давнішу педагогічну практику й пропонував, «по обстоятельствам дела» (оскільки діти не знають російської мови і не можуть засвоювати необхідні знання й відомості), починати навчальний процес рідною мовою, а далі (щоб таким чином могли його утверджувати) «выходить постепенно к русскому[элементу]». Попросту кажучи, він «требував початку науки на народній мові, а далі вже на державній» [10, 2, 164]. Думка достатньо прозора й одверта, та все ж не доведена до логічного завершення й дещо закамфльована, бо замов-

мізерність революційних сил і розуміючи свою приреченість. Міська адміністрація посилила заходи безпеки, однак відчайдух, готових взяти участь у збройних сутичках, немало («если бы была какая-нибудь надежда на успех»). Тому поляки на кожному кроці декларують «освобождение Малороссии и Белороссии от петербургского правительства». Під тиском обставин царські урядовці «начинают чувствовать, что надо перестать быть только двором, надо сделать уступки здешнему краю», тому «на днях (курсив мій. – Р. П.) пришла сюда от нашего министра бумага о первоначальном обучении народа на малорусском и белорусском языке и проект о дозволении всем открывать школы». Усе ж ніби побоюючись за наслідки, уряд не наважується ні на радикальніші кроки («сделать большие уступки»), ні «выдать почти народные школы попам только для кормления их», через що «слушает поповские доносы на все министерство народного просвещения, от студента до министра» [18, 415]. Така невизначеність, як знаємо, тривала недовго, бо з приходом на посаду попечителя Київського навчального округу князя Олександра Ширинського-Шихматова почалися зусібні атаки на прибічників світської системи освіти. Як видно, усю оповідь пронизує зовнішній, «відсторонений» тон об'єктивного наратора, котрий бажає всього-на-всього «поставить в известность Гадячу здешнее положение» [там само, 416].

чує, якою була кінцева ціль вибору. Нема сумніву, що пов'язана вона від початку до кінця з інтересами Російської імперії.

Дещо відкривають завісу вже публікації в «Санкт-Петербургских ведомостях». У виразніше проглядають деякі аспекти, про які Драгоманов пізніше волів промовчати, обмежитися скоромовкою або ж залишити остаточно не з'ясованими чи свідомо затемненими. Як це в нього не раз траплялося, вимога проведення навчально-виховних процесів на початковому етапі рідною мовою диктувалася не кінцевою метою й природним правом українців, а була лише засобом, і мала ближчі й далекі, власне – стратегічні, цілі. Зіставляючи «нынешнюю» і «прежнюю» системи народної освіти, автор висловлювався на користь другої. Сучасну ж йому він називав – попри деякі її практичні резони й здобутки – однобічною і «подготовительною»: передусім тому, що вона «отнюдь не может положить прочного начала русскому образованию в Юго-Западном крае» [14, 255]. Повну неспроможність виявляє усталена на її засадах педагогічна практика, зокрема, в боротьбі з навалюю полонізацією, яку на Правобережжі Драгоманов уважав подвійно небезпечною: нівелює риси народної фізіономії в краї й заважає утвердженню російської ідентичності. З цього погляду ігнорування «місцевої» історії, пісні, слова є, згідно його тлумачень, щонайменше моральною, а відтак і політичною помилками¹.

Показовий у цьому контексті й той збудник, який спонукав Михайла Драгоманова до написання другої статті: публікація в «Киевлянин» під назвою «Насколько литература участвовала в торжестве русского дела в крае?». У ній обговорювалася проблема боротьби з полонізацією населення Правобережної України. Приєднавшись до дискусії, він наполягав на тому, що дієвими є не так поліцейські чи політичні методи протистояння загрози, як «только освобождением местного населения мерами народными» [14, 260], тобто шляхом піднесення народного духу й етнічної самобутності через акцентуацію побутових ознак і властивостей, героїзацію минулого, збереження мовно-лексичних скарбів і т. ін. – задля «торжества русского дела в крае», зрозуміло². Інакше кажучи, навчання рідною мовою покликане було гальванізувати такі впливи, позбутися остаточно польської залежності й сприяти емансипації й самоідентифікації народу (у Драгоманівському, певна річ, розумінні характеру й скерованості цього явища).

В одній із наступних публікації (№ 145) цю думку автор посилив і увиразнив. Розмірковуючи про стан національного шкільництва у слов'ян, що заселяли Габсбурзьку монархію, він наводив статистику (кількість шкіл, їх відвідуваність дітьми, загальний тираж навчальної літератури та її

¹ Тому-то поляки, зрозумівши небезпеку для себе таких суспільно-педагогічних ініціатив, затіяли проти них шалену кампанію доносів, обстріхувань і звинувачень у сепаратизмі й новій Коліївщині.

² Аби не бути звинуваченим у пересмикуванні й заламуванні думок, наведу ще один характеристичний вислів: «Под влиянием профессором и общего настроения университетской жизни из студентов, становившихся учителями гимназий, выходили люди, которые переносили борьбу за русские интересы и в средние учебные заведения (курсив мій. – Р. П.)» [14, 261]. Сказане, треба гадати, стосувалося і його особисто, адже й він був серед тих добровольців, котрі невтомно боролися за російські інтереси «на рідній не своїй землі».

співвідношення з кількістю учнів і т. ін.), згідно з якою освіта в русинів була найменше поширена з-поміж усіх тамтешніх народів, за винятком хіба, може, румунів. Сумні перспективи множилися від небезпеки бути поглинутими нацією, близькою за мовою й етнопсихологічними ознаками, – власне, поляками. Тому завдання шкільництва в Галицькій Русі зводяться до того, аби, з одного боку, поширювати грамотність, а з іншого – насичувати навчально-виховний процес якомога більше «чисто народним елементом», «заботитися о приближении языка школ к языку села, куда наименее проникла полонизация, а также привносить в свою школу язык и произведения такой среды, которая бы, отличаясь близостью к местной народной среде, в то же время развивалась бы наименее под польским влиянием и отличалась наиболее антипольским направлением» [14, 320]. Саме ці компоненти, на думку Драгоманова, мали стати найбільш надійним засобом у протистоянні з польською експансією.

Загальній меті підпорядковувалися в цій моделі вужчі завдання. Зокрема, базовану на означених началах систему освіти Михайло Драгоманов вважав «единственным вполне надежным средством к основанию положительного русского национального образования в Юго-Западном крае (курсив усюди мій. – Р. П.)» [14, 257]. Тому, переконував він, необхідно все зробити, аби вона ефективно функціонувала. А це можливо було лише за умови застосування принципів новітньої педагогіки та її «здорових» начал. Головний із них гласив, що вчитель «должен всякое новое понятие, новый факт, привязывать к известным уже понятиям и фактам, находящимся в голове ученика» [там само, 267]. Звідси й увага до географічних, історичних, побутово-етнографічних і т. ін. обставин навколишнього життя, які повинні були бути відправним пунктом захоплюючих навчально-виховних мандрівок. Наслідком визнання цього принципу мало стати й узаконення української мови та народної словесності на початковій фазі навчально-освітнього дискурсу.

Відтак Драгоманов навіть думки не допускав про винятково українську мову в шкільництві. Уже в першій публікації на сторінках «Санкт-Петербургских ведомостей» він категорично відмежувався від подібних «над-радикальних» тлумачень: «Мы не стоим за образование малорусского народа на исключительно малорусском языке; мы очень хорошо понимаем необходимость языка великорусского, сделавшегося для всех русских языком науки, промышленности и государства» [14, 256]¹. Зрештою, узаконення народної мови навіть на початкових етапах навчання і виховання «Учитель» не розглядав як аксіому чи крайню необхідність і ратував за її «дозування» або, як він це називав, ступені допущення. Варіанти тут могли бути різні: «допущение в необходимых случаях объяснений на малорусском языке, обучение первоначальному чтению на языке малорусском (букварь) и внесение в хрестоматию малороссийских отрывков и допущение в школу учебников на языке малорусском, по мере их появления» [там само, 271]. Право вибору при цьому він залишав за земствами.

¹ Пор. у наступних кореспонденціях: «[...] Мы несколько не думаем исключать великорусского языка даже из первоначальной малорусской школы, ибо вполне сознаем его важность и в настоящее время и впредь, так как оба народа навеки должны быть братьями» [14, 270].

З означених позицій полемізував із тими, хто дотримувався іншої думки й мав більш радикальні погляди. В «Антракті з історії українофільства (1863–1872)» Михайло Драгоманов обурювався, що багато українофілів, особливо з петербурзької Громади, «маючи широкі стосунки, стали старатися в міністерстві про те, щоб устав шкільний дав українській мові первенствующу роль в школах полудневої Росії» [9, 211]. Наслідком у журналі Міністерства народної освіти була опублікована спеціальна стаття, де обговорювалося – який жах! – питання самостійності української мови. Але ж українці навіть не здійснили інвентаризації своїх лексико-стилістичних скарбів і не видали бодай якийсь словник живої народної мови, як і не підготували на цій основі «повну наукову граматику українську, [...] виложени порівнюючим способом» [там само, 229]. А це, властиво, дозволило б вияснити «тую самостійність науковим робом», зробити її очевидною й мати підстави домагатися офіційно визнаних прав для отчої мови. Словом, заходи українських петербуржців Драгоманов вважав передчасними, науково і політично некоректними та й, як на те, нікому непотрібними. Ба більше – серед причин закриття таких форм «мужичої» освіти й самоорганізації народу, як недільні школи, він називав і «власну безтактність» [9, 206]. Нижче пояснював таку свою позицію щодо аналогічної ситуації з «Временной педагогической школы» в Києві. «Мені здається, – писав він, – ця ревність щирих українців була трохи крайньою і безтактною: бо дати первенство, а то й виключне панування мові українській в школах, коли весь стрій держави користується другою, так званою в Росії «русскою», а в Галичині російською або (не зовсім вірно) великорусською, і коли по-українському писано було ще дуже мало, а шкільних книг зовсім не було наготовлено, було б ділом більш руйнуючим, ніж будуючим, бо через те народ український відчужився б од усього ходу культури й державного строю в Росії і зводився б на пищу святого Антонія, на 5–10 книжок українських» [там само, 211]¹. Отож як більш практичну й позиточну він обстоював роботу в розпочатому напрямку: обмежитися дозованою (зادля кращого розуміння й ефективнішого засвоєння) інстиляцією розмовного народного слова й місцевих елементів загалом в освітню практику, а водночас готувати україномовну навчальну літературу й поступово впроваджувати їх у шкільництво – поряд із російськими. Це дозволить вибирати книги «не по мові, а по ціні того, що нею писано». Така двомовність у педагогіці, на думку Драгоманова, піде лише на користь, причому вона буде подвійна: «Навичка читати по-російському не зашко-

¹ Якщо вже говорити про «власну безтактність», то Михайло Драгоманов мав би згадати свою «темну» роль у цій справі. Пізніше він не переставав обурюватися, що, мовляв, приводом до закриття послужило читання ним статті, присвяченої питанням російської історії, з часопису міністерства освіти (тобто офіційно дозволеної), коли «киевская девичья» кн. Васильчикова робила обхід недільних шкіл. Факт справді аномальний і гідний осуду. Та чи варто було себе так зухвало-провокаційно поводити?.. У брежнєвські похмуро-стагнаційні роки поезія Василя Симоненка теж друкувалася в державних видавництвах. А задумаймося, якими б могли бути реакція й наслідки, коли б учитель узявся декламувати його художнє слово на уроці, відвіданому кимось із високих посадовців чи впливових персон. Тим паче, якби йшлося про принципову позицію чи справу, задля якої варто лізти на рожен.

дила б нашому народу, а читаючи по-своєму тільки справді гарне й цінне, народ би навчився цінувати й нарождающуся рідну літературу, на котру він (особливо стоячи в патологічному стані «хлопства»), як на все нове, дивився часом не без недовіру» [9, 211–212].

Інакше небезпека підстерігатиме з двох боків: окрім того, що спровокує – як у випадку з недільними школами – урядово-реакційні сили на рішучі дії, не матиме підтримки така позиція і «знизу». Цей погляд-пересторогу він обґрунтовував, акцентуючи власне на соціально-психологічному підкладі домагань українських патріотів суверенного статусу рідної мови. Народ («простий чоловік») за своєю природою і сутністю, відверто кажучи, «є великий практик і навіть матеріаліст», тому якщо «він держиться народності, то або з пасивності і консерватизму (котрий поважати нічого, бо ним держиться усяка середньовікова дурість), або тоді, коли бачить, що народна партія не кінчає своїх праць романтизмом, а веде народ до ширшої вигоди соціальної і економічної» [9, 229]. Якщо ж цього нема, а ще коли якось «доторкнувся» прогресу й новітніх ідей та відчув їх переваги, він у кліп ока перестає «гратись романтичною любов'ю до рідного побиту» і без жалю й співчуття кидає народні святощі, волюючи «хоч трошки походити на панів, офіцерів, чиновників». Переповнений «низькими» інстинктами й комплексами, народ і від материнської мови би то готовий відмовиться. Такий прагматизм мислення й утилітарність, певна річ, нестримність природних нахилів і матеріальних волань свідчать про глибокий моральний і духовний занепад. Але такими є загальні тенденції історичного розвитку й суспільної свідомості, і від цього нікуди не подінешся, не втечеш («Ся поява є джерелом великого зіпсуття, виробленого полупанської цивілізацією; але що ж казати, коли таке діється скрізь по натуральному ходу розвою»). Фігурально кажучи, селянин із внутрішньої принуки «рветься до польки і до кадрили», а наші національні керманічі, які самі застрягли в етнографічно-романтичному баговинні, пропонують йому застановитися на допотопній метелиці, вбачаючи в ній не просто заporуку морального здоров'я, а й єдине джерело порятунку й мало не підставу політичних прав на державну самостійність. Аби втримати народ біля цих священних, з їхнього погляду, начал, силуються «показати панам, офіцерам і чиновникам, і тим із народу, котрі рвуться у пани, що можна бути франтом і у шапці, і у світі à la moujik, видумують народні кадрили і польки» [там само, 230]. А ще – дошукують в археологічній трухляві своїх вождів і героїв, аби в такий спосіб оживити національну самосвідомість й реанімувати державно-політичні бажання. Насправді ефект від подібних зусиль прямо протилежний. І якщо провідники не зрозуміють цього, ясно не усвідомлять нагальну потребу змінити тактику, а далі будуть бабратися в минувшині, ігноруючи будучину, якщо і в майбутньому намагатимуться заміщати конкретну працю й реальні народні потреби й бажання, наслідки будуть сумними – аж до повної втрати українцями своєї національної сутності, причому вже в недалекому майбутньому. Таку історичну логіку й такий результат визначає сама природа соціальних «низів».

Як бачимо, «духовних скреп» Михайло Драгоманов майже не добачав у народному середовищі. Зрештою, в одному з листів до Мелітона Бучинського ця думка експлікована більш виразно і, сказати б, у всій її оголеній сутності. На жаль, та його епістола не збереглася, зате маємо дискусію кореспондентів з приводу порушеної проблеми. Здогадно, Бучинський до-

рікав своєму адресатові, що той надає ідеї народності (нації) першорядного значення і при цьому називає народ «*grosse Unbekannte*» («мнякий синонім» до слова «дурний»). Означений у першій частині твердження висновок було зроблено, очевидно, на підставі самої вже участі Драгоманова в українофільських заходах і приналежності до гуртка київських патріотів, бо сам він в одному з листів до Михайла Павлика, що не ввійшов чомусь до їх 7-томної «Переписки» (Чернівці, 1910–1912), а був опублікований пізніше Михайлом Возняком, наче й принагідно, зате з неабиякою патетикою, ба навіть гордістю (що візуалізує знак оклику в кінці), прохопився: «я сам не великий українцефил!» [4, 140].

Михайло Драгоманов із задоволенням пускається в теоретичний нетрища цієї теми. «Ви кажете, що я у голові ставлю ідею народности, а зву народи *grosse Unbekannte*. І бачите у цьому мою *nonchalance*, котру розводите на усю Росію», – усталював він передумову дискусійної суперечки [23, 153–154]. Що ж, Драгоманов справді надає ідеї народності «велику вагу», але ніколи не ставив її «у голові». Бо визначальне для нього – «не абстракти, а веші, т. є у чоловічих ділах *розум і лице* (індивідуум)». «Народність у моїх очах має силу, коли вона не противурічить свободі того і другого, помога розвою обох. У політиці знутреній у державах народність *почитаю я прогресивним ділом тільки як повод до децентралізації і красвої свободи*», – розтлумачував він квінтесенцію своїх народно-національних емпаз [там само, 154]. Одначе така вихідна диспозиція, навіть поєднана з «демократизм моїх ідеалів», «мені не закриває очей на те, що *ідея народности щодня служить поводом культурної реакції, повороту до середніх віків і поводом самого централізму* (в обох випадках курсив мій. – Р. П.)», як і не відвертає увагу від багатьох негативних проявів у народному середовищі. За великим рахунком, «народи на ділі ще дуже дурні, дуже дають водити себе за ніс». І саме в цьому сенсі він уживав вислів *grosse Unbekannte* як пом'якшений варіант чи евфемічний заміник слова «дурний». Цей постулат, згідно зізнань, скристалізувався на основі світоглядних орієнтирів і переконань, відповідно до яких «превише усяких амбіцій я маю амбіцію бути позитивно думаючим чоловіком», а понад усі заповіді ставить таку: «не сотвори собі кумира». Тож не для того він зрікся поклоніння попам і генералам, аби сотворити собі ідола з «мужика», «тим же попом або генералом водимого». Та водночас «це не мішає мені считати роботу для свободи рук і голови і для насичення живота цього мужика за саме головне діло у наш вік» [там само]¹.

Тож просторікування про офіційний статус української мови в школах, та ще за відсутності «самих елементарних книжок», неминуче зворотний ефект і може мати сумні наслідки для українства. Зрештою, і заборону української мови в школах 1864 року Михайло Драгоманов теж виправдовував – подібною міжнародною практикою в сфері державної освіти: мовляв, так діють урядові структури Франції, Німеччини та ін., хоча, скажімо, провансальська мова відома у всьому світі й має вагомлі літературні здобутки (нехай і в минулому). Авжеж, доводиться «усім держа-

¹ Дочці він нібито так пояснював подібне ідеологічне становище: «Я демократ, але я не хочу знижуватися до рівня мого народу. Навпаки, я зі всіх сил буду працювати, щоб той народ піднявся до себе» [8, 291].

вам переходить у своєму розвою через ступінь централізму, і, звісно, ні одна держава не уступить сама собою ні вола земської, ні мовної центробіжним силам, поки вони самі не зложуться, не окріпнуть і не зуміють працею і умінням з практичною мудрістю склонити на свій бік народу по провінціях і добитись свого права у сили центротяжної» [9, 228]. Процеси відосередніх (сепаратистських) сил почалися в нас у 1856–1863 роках. Великоруська громада якийсь час ставилася до національних потреб українців із розумінням і співчуттям, поки ті самі не толерантними й позбавленими такту діями не витворили між собою та нею стіну байдужості, непорозуміння а навіть неприхованої ворожнечі. Врешті-решт («яко необхідна по закону історії реакція центробіжних напрямків») це призвело до народження державно-національного централізму з його крайностями й частими перегинаннями палиці в бік великоруського компонента. Але ті ж таки історичні закони неблаганні й доконечні: згідно з ними, після емансипації селян «мусили піти реформи, як земська, судова, полегшення цензури і т. д., а каждая така реформа більшає число кадрів і струменів, котрими мусять покористуватись усі елементи народні і соціальні, що рвуться до свободи» [там само]. Впровадження їх у життя автоматично послаблюватиме доцентрові тенденції, і саме на це варто скерувати свій душевний запал і революційну енергію. Отож нічого горойжитися й постійно звинувачувати в усіх бідах «Центр», а тим паче росіян, – необхідно реально дивитися на речі й усвідомити нарешті, що на сучасному етапі «для усіх треба їм братись за роботу часно і тверезо, уміючи шанувати і законні інстинкти і вагу центральних сил» [9, 228–229].

Михайло Драгоманов пропонував, таким чином, своїм землякам з обабіч Збруча більш критично й раціонально дивитися на себе, на світ, а насамперед на історичні й суспільно-політичні реалії; керуватися в своїх рішеннях та орієнтаціях доцільністю й практичним значенням того чи іншого явища, заходу, директиви; відштовхуватися від конкретної ситуації й ставити перед собою реальні, а не захмарно-утопічні цілі, пам'ятаючи, що політика – це мистецтво досягнення можливого. Зокрема, тверезий погляд виявив би деякі цікаві, хоч і неприємні для українофілів, факти. Скажімо, аби мати серйозні підстави домагатися від властей офіційних прав для рідної мови, варто видати спочатку хоча б словник живої народної мови, спромогтися на «повну наукову граматику українську», підготовлену відповідно до сучасних лінгвістичних вимог, себто оперту на порівняльну методологію. Це дозволило б принаймні «вияснити науковим робом» питання окремішності й самостійності української народної мови. А ще ж вона має попередньо нажити собі літературу, передусім художню, яка відповідала б життєвим реаліям і новітнім естетичним віянням. Поки ж нічого цього нема, «доти мусимо мовчати, зціпивши зуби і зачервонівши від сорому, як який-небудь недоук або проходимець кине нам докір, що наша мова є неорганічний жаргон» [там само, 229].

Так само й «на заведення по школах на Україні державного російського язика я дивлюся як на факт історично необхідний, хоч по-моєму і требуючий переміни і розумного противудійства виясненням його невидод» [9, 231]. У своїй «колінопреклонності» Петербургові доходив до того, що погоджувався, «нехай українська мова буде справді не окрема мова, а тільки те, що вчені кажуть *діалект*, як, напр[иклад], т. зв. нижня німецька» [11, 32], тільки б початкову освіту вести народною мовою, бо це корисно з

практичного погляду. А він у автора «Чудацьких думок про українську національну справу» незмінно був пов'язаний з державно-імперським інтересом. Відтак не варто, їй-Богу, нарікати, плакати, жалітися і знімати галас у бік російського абсолютизму, а тим паче – «великоруського національного централізму», позаяк історична логіка й зважено-аналітична оцінка ситуації (а, зрештою, й здоровий глузд) переконують, «що не тільки страти народності, але й страти мови української при російському викладанню елементарної письменності нічого боятися» [там само].

Та й загалом – «українофільство показало себе самим слабим і недовладливим з усіх ліберальних напрямків у Росії¹» [9, 220]. Бо воно, мовляв, не зазнало таких кар, репресалій, заслань у Сибір (цього «не було ні з одним українофілом»), як, приміром, російський нігілізм. Але той зумів вистояти, перевтілюючись у позитивізм, а замість одного закритого журналу виходило кілька – під новою орудою, з іншими назвами (так трапилося, зокрема, з «Современником», якого замінили два нові: «Вестник Европы» і «Отечественные записки»). Хай там як, а росіяни намагалися обійти заборони, дошукуючи в них «вразливих» місць, або ж оскаржували їх у судових інстанціях, доходячи до касаційного департаменту Сенату, і в такий спосіб «вели пропаганду тих самих ідей, котрі хотіла заборонити цензура». Нічого подібного в арсеналі діячів українського руху не зафіксовано², тому вони нібито лише звужували коло пропагованих ідей,

¹ В одному з листів до Мелітона Бучинського ця думка утрирована до крайньої тенденційності, неприхованого обмовлення й зумисного оббріхування. «Замітте, що з усіх ліберальничавших у Росії кружків і напрямків ніхто менш не був «мучим», як українофіли, і ніхто так ловко не поміщався на доходні міста, як вони», – переконував Драгоманов свого адресата [23, 226]. Поминувши «велике число мілочі, що помістилась по чернігівським акцизним управам, по житомирським контролям, по усяким мировим», він указував, як на яскравий вияв такої громадсько-політичної поведінки, на приклад Василя Білозерського, котрий займав «генеральську» посаду в Варшаві «на 6 000 р[ублів] жалування», на Матвія Симонова-Номиса, який очолював службу контролю в Житомирі «на 4 000 р[ублів]», а тепер, вийшовши на пенсію, «сидить директором гімназії у Лубнах», на «генерала жандармського» Олексу Стороженкав... І при такому становищі ніхто з них нібито не пожертвував і шеляга на українську справу. Один Петро Єфименко відбуває заслання в Холмогорах Архангельській губернії, але не за українофільство, а за участь у Харківському таємному студентському товаристві («більш герценовському») і за те, що взяв собі псевдо *Царедавенко* [там само, 226–227].

² За Драгомановим, вони навіть спроби не зробили порушити чи обійти заборону на публікації україномовної літератури для народу. А тим часом життя показало, що цензура не надто пильно стежила за даними їй вказівками і таки пропустила передрук брошури про російські судові реформи. Для нього це була вагома підстава, що «деякі потрібні для народу книжки можна печатати по-українському і без задержки» і що, «може вже й сама адміністрація цензурна забула про своє захоронення» [9, 220, 226]. Укріпило в такому переконанні видання ще трьох аналогічних книг. Ці факти автор схильний трактувати по-оптимістичному – як закінчення антракту в історії українофільства. Як видно, він брав поодинокі, радше випадкові приклади і на цій «винятковій» основі робив далекосяжні висновки й прогнози: «Коли тепер їх (книг для народу. – *Р. П.*) не явиться доволі, народолобці мають пеняти на себе, а не на цензуру» [там само, 226]. А дійшло невдовзі, як знаємо, до горезвісного Емського указу.

заганяючи себе й справу, за яку взялися, в глухий кут. А їхній осоружний «лемент» і недорікуваті, зухвалі й по-донкіхотському пародійно-гумористичні заскакування на великоруський централізм і туранізм, які щедро тиражувала московська преса з галицьких видань, викликали недовіру, образу й неприховану ненависть правдивих росіян до українофільства і до національних бажань українців загалом. «Так над українськими працями і питаннями мало-помалу став у Росії туман з забуття, мовчання або недовіри, брехні й лайки», – по-менторському зверхньо підсумовував свої рефлексії Михайло Драгоманов [9, 221], ніби забувши (чи, може, тоді, в 1872 році, ще «не знаючи», що невдовзі буде таким проголошений), що він теж начебто є частиною національно-визвольного руху, ба більше – лідером одного його крила. Словом, самі винуваті в існуючому статусі.

У мемуаристиці Михайло Драгоманов дипломатично промовчав про ще одну складову чи навіть вихідну диспозицію своєї громадсько-політичної тактики: українофільство він розглядав, хоч це й парадоксально звучить, як інструмент русифікації «Юго-Западного края». Ще 1872 року він опублікував на сторінках «Вестника Европы» (№№ 2–5) програмово-публіцистичну студію «Восточная политика Германии и обрусение», в якій уперше системно і, сказати б, на повну шкалу поставив питання співіснування «Центру» й «окраїн» та обґрунтував потребу народно-національних рухів для уникнення новітніми імперськими «полісами» багатьох ризиків і небезпек свого існування.

Якщо звести до спільного знаменника всю суму авторських спостережень і дескрипцій, то їхній сенс зводиться до визнання, що досвід вирішення національного питання «во всей западной половине России» демонструє повне банкрутство політики централізовано-адміністративної (через заборони, репресії й переслідування) русифікації, а відтак заважає укоріненню московського абсолютизму в слов'янстві й навіть загрожує цілості імперії. Більш ефективною, на його погляд, та й розумнішою з різних поглядів буде політика, що опирається на начала, «которые легли в основу преобразования нового времени» [12, 66]. А вони пов'язані насамперед із вирішенням гострих соціальних питань, із культурною і суспільною боротьбою проти полонізації, з розвитком національної («русской») самосвідомості.

Свої спостереження, основоположні твердження й умовиводи Михайло Драгоманов базує, природно, на вивченні національного питання в Україні. І не лише тому, що, як можна подумати, своя сорочка ближче до тіла, а й виходячи з концептуального осердя науково-публіцистичного дискурсу: «главный узел польского вопроса находится не в Польше, а в Западном крае» [там само, 64]. Після поділу Речі Посполитої учасниками Священного союзу шляхта ніколи не полишала надій на повернення «історичної» Польщі й поклала собі за мету її відновлення в союзі з Литвою до Дніпра й Двіни чи навіть далі – до кордонів Вітебської й Могилівської губерній, а напередодні революційного зриву 1863 року все зробила, не гребуючи насильницькими методами, інтригами й брудними інсинуаціями, аби «закріпити свої позиції на цілому цьому просторі» [16, 83]. Опосередковано сприяла цьому й бездумне та недолуге поведіння царського уряду, котрий допустив, зокрема, через «извращение в невыгодном для русского народа и государства смысле хода крестьянского дела» [12, 69], що здійснювалося мировими посередниками (звісно ж – поляками!),

при мовчазному потуранні центральних органів влади і призвело до обезземлення селянства, а відтак і до економічної залежності населення Правобережної України від польських дідичів. Так польське дворянство поступово вкоренилося в Україні, переважило над «руським народом» і само повірило, що територія, на якій править польська еліта, є польською.

На передньому плані «Восточной политики Германии и обрусения» – ґрунтовний план дій і конкретні завдання для державно-адміністративних органів, суспільних і політичних сил та інституцій. Та уряд інертний, а, зрештою, консервативний і деспотичний за самою своєю природою (та й сутністю), тож вирішення цього доленосного державно-національного питання можливе лише під тиском суспільності. Тому автор апелює більше до неї, вказуючи на конкретні прорахунки й ділянки, де варто насамперед прикладати зусилля.

Чимало в цьому напрямку вже зроблено. Хоча й дещо запізно, та все ж «местные русские силы стали стремиться к организации и культурной борьбе с полонизмом на народных началах». Михайло Драгоманов вважав подібні прояви «стихийными, а потому и естественными», вони «вытекают из непосредственного чувства более, чем из холодного расчета». Через це вони стали «народными реакциями» на полонізацію, і їх «немаловажное историческое значение» полягає саме в тому, що такі «народные направления» виступили «на защиту русских интересов в Западном крае» [там само, 71, 142, 143].

Починалося все, як це не дивно може видатися, з активізації зусиль представників польської інтелігенції, перш за все «української школи» в польській літературі (Северина Гоцинського, Михайла Грабовського, Юліуша Словацького, Броніслава Залеського, Михайла Чайковського, Тимка Падури). Литовський і український напрямок у польській літературі, науці й мистецтві кристалізував повернення культурних прошарків «Западного края» «к родине и к народу все-таки русскому» шляхом «пробуждение местных же народных элементов и традиций» [12, 78].

У такий спосіб вони «підготували» ґрунт для виступу на історичну арену adeptів «любви до простого українського народу», себто хлопоманів – народницько-культурницької течії інтелігенції Правобережної України. Були це переважно студенти Київського університету, що походили зі спольщених родин і усвідомлювали потребу служити тому народові, серед якого зростали й жили (Володимир Антонович, Павло Житецький, Кость Михальчук, Борис Познанський, Тадей Рильський, Павло Чубинський). Внаслідок такої постави їх називали хлопоманами, і саме «з них» виросло українофільство.

Це була своєрідна реакція на полонізм у науці й літературі, суспільно-наукова боротьба з полонізацією краю: місцева інтелігенція через просвіту, науку й літературу таким чином намагається відродити й утвердити російські впливи на українських землях і наслідком цього руйнувати загарбницькі заміри щодо їх повної полонізації¹. Акцент українофіли робили

¹ Подібно в «Северо-Западном крае» «союз с русским государством поможет литовскому народу, как народу и как народности, высвободится от давления польской шляхты и полонизма» [12, 99]. А домогтися цього можна тим самим шляхом – «знизу», тобто через заохочення й розвиток власної мови, літератури, етнографії,

на любові до свого краю, до природи й рідного слова, а в історії – на боротьбі козацтва з польською аристократією, і так потроху рухалося «дело возрождения русского народа в Западном крае» [12, 76].

Публіцистично-наукова логіка автора, як видно, зовні проста й нібито природна: розвиваючи начала власної культури, можна досягнути тріумфу в утвердженні російських державно-політичних цінностей і пріоритетів в Україні. Отож «для поражения польской интриги не требуется особенных ухищрений, а только предоставление общества и народа естественному ходу развития вперед; тогда руководство, вместо своего направления на подавление интриги и спасение от сетей ее и самих руководителей, обращается ни к чему другому, как к помощи естественному и самостоятельному развитию народа и общества: вместо военного положения, контрибуций, обязательных продаж имений, усиленных высылки из края, сокращения числа слушателей в университетах, разгона целых десятков учеников в гимназиях, усиленной переделки народного языка и быта, субсидий и цензуры для журналов, замедления и искажений во введении земства, суда и проч. и проч., понадобится только поднятие благосостояния масс, поднятие их, а равно и выше стоящих, в просвещении, улучшение материального богатства края, свобода печати, возможно широкое раскрытие дверей школ, доверие к общественной и личной инициативе, скорейшее введение полезных реформ и проч. и проч.» [там само, 141–142]. Вирішене таким чином польське питання перестане бути «вопросом о существовании России как европейского государства» [12, 67]. Це й буде справжня, розумна, «децентралізована» русифікація, і як така, вона сприятиме «делу русской народности».

Русифікація для Драгоманова означала, власне кажучи, розвиток начал місцевої культури – тільки не задля неї самої й не во ім'я утвердження своєї нації, а задля зміцнення й утвердження «русской народности». І все це він називав «естественным ходом истории» і закликав усі державно-урядові, громадські та наукові сили узгоджувати свої дії з його ритмами як єдино правильною й потенційно успішною тактикою. А вона зводиться, не втомлювався повторювати, до «пресечения революционных попыток и рассечения узлов социальных; а затем, для окончательного обрусения края призовем на помощь свободу слова, науку, искусство, и дело русской народности не только не пропадет, но пойдет успешнее (в обох випадках курсив мій. – Р. П.)» [там само, 78]. Кінцевий пункт такого державно-політичного поступування визначено чітко й недвозначно («окончательное обрусение края»), і українофільство завдяки своїм успіхам у сфері науки й літератури нібито теж допомагало його наблизити¹.

історії і т. ін., і піднесення в такий спосіб народної свідомості, яка нібито тільки тим і живе в глибинному естві своєму, що воліє єднатися з російським державно-імперським організмом. Відтак уряд повинен би прийняти відповідну програму підтримки подібних починів й ініціатив.

¹ Українофільство (як і білорусофільство, як національний рух у Литві) тлумачилося Драгомановим, таким чином, як суто культурологічний рух і своєрідне забороло проти загарбницьких планів дідичів, як сепаратизм від Польщі. Чи не тому Михайло Драгоманов і приєднався до цього руху, що добачив у ньому «демократичний» інструмент «обрусения», який і став головним у його громадсько-політичній тактиці.

Справа, таким чином, не в русифікації як такій (навпаки – її належить чимскоріше проводити й посилювати, аби протистояти напору колонізації чи германізації), а як вона здійснюється (грубо, брутально, поліцейськими методами) і наскільки ефективно. «Насильне встановлення національної єдності», викорінення націоналізму вогнем і мечем (побіч того, що воно в принципі неможливе) не просто дискредитує національно-державну політику і монаршу владу загалом, а загрожує існуванню цілості імперії, підриває її авторитет у світі, заважає зміцненню, росту й підсиленню впливів.

Згідно з висновками фахівців, поняття системи передбачає єдність взаємопов'язаних і спільно спричинених, ієрархічно підпорядкованих один одному елементів, кожен із яких значущий не сам собою, а лише у взаємодії з іншим. А головним системотворчим чинником є власне націленість, «попора» й консолідація всіх складників на остаточний позитивний результат [див.: 2, 35, 40, 43, 56, 60 та ін.; 1, 14–17]. Цю інтерпретаційну максиму автор експлікує наприкінці VII розділу свого псевдонаукового опусу – «спасение единства государства». Причому такий план «вовсе не требует тех чрезвычайных мер, ни такой трудной работы, как уничтожение целой народности, а достигается не чем иным, как только внесением свободы света и благосостояния в жизнь тех краев, за сепаратизм которых мы так боимся» [12, 142]. Трохи нижче ж автор зазначив конкретну форму і, сказати б, взірцеву модель цього державного імперативу: Російська імперія XVIII століття, коли саме закладалися основи «общерусского общества», – «с ее не только малою и Белою Русью, но и Литвой и Польшей, балтийским краем и Финляндией, с униатством, католицизмом, протестантством всех толков и еврейством». Визнання безумовності й доконечності цього артефакту означало, в його розумінні, «стать на такую высоту, с которой только и можно побивать на голову все сепаратизмы и с полной верой в успех звать Россию к исполнению ее призвания среди славянских и неславянских, разнонаренных, разноязычных и разноверных племен от Адриатики и до Кавказа [...]» [там само, 130]. Йдеться, отож, не про любов чи симпатії до сусідніх народів і аж ніяк не про вболівання за їхню долю, а про «сповнення» Росією її покликання чи обов'язку (по суті – імперської місії) серед «славянских и неславянских [...] племен» – «от Адриатики и до Кавказа» – і про «побивання на голову всіх сепаратизмі». Причому лише за такого її, державно-імперського, устрою можна сподіватися на «повний» успіх, сиріч – на «спасение единства государства».

Зосібне ж стосовно шкільництва задум базувався на тому, що на початкових етапах навчання з рідним словом легше було «добратися» зі своїми установками до народної свідомості та до її перекодування на російську ідентичність. Окрім цієї «загальної» основи, українська мова в громадсько-політичній тактиці Михайла Драгоманова виконувала – прямо чи опосередковано – також «руйнівну» супроти українського націоналізму функцію, хоч це й виглядає дивно на перший погляд. Річ у тім, що сепаратистські настрої в українському соціумі, попри всі заборони, адміністративні заходи й бравату урядових кіл, буцімто вони остаточні поховані, були помітні неозброєним оком і дедалі дужчали. Що б хто не казав, а вони таїли небезпеку для російської державності в Україні й збереження тут надійними своїх позицій, погрожуючи рано чи пізно розгорітися полу-

м'ям національної революції. Не помічати тих огненно-палахких осередків було важко. В одній тогочасній публікації на сторінках «Вестника Юго-Западной и Западной России» («Кое что о хохломанском журнале «Мета»», Київ, 1963) читаємо: «Коли прилучити до цього деякі рештки непорозумінь, посіяних колись між москалем та тубільцем, що з традиції збереглися ще й досі, та ту антипатію, яку намагаються викликати в душі українця до москаля хохломани, що стало нашіптують тубільцеві про його неволю під ярмом Москви, про те, що москаль для нього цілковито чужий, то виявиться, що і тут і там у масі народу вже тліють іскорки сепаратизму, що при першій політичній бурі можуть бути роздмухані прожекторами гетьманщини в пожежу. Якою б малою і якою б віддаленою ця небезпека не була, але є та аксіома, що вона існує, що усунути її треба, поки вона мала й віддалена, що гасити пожежу, розжевлену бурею, тяжче, аніж затоптати іскру, що тліє під попелом, і що, при нашій бездіяльності, іскра сепаратизму, видобута ще Шевченком, роздмухана перенесенням його останків в Україну, може нам наробити – раніше чи пізніше – чимало зайвих турбот» [цит. за ст.: 21, 625]. Драгоманов мав ясне розуміння цієї загрози. Ба більше – він, як кажуть, воочію бачив войовничі поклики в народному світогляді, активні наміри якомога рішучіше втілювати в життя свої споконвічні бажання в ставленні до завойовника. «[...] Наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів і подумайте, що б сталось з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке б вони їм «обукраїнення» приписали! А поки що таке людиноненависне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі спочуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми [...]», – страхав він карами, щоправда, не єгипетськими, а сепаратистсько-українськими, і співвітчизників, і, звісно ж, «сусідів» у «Чудацьких думках про українську національну справу» (9, 475). Треба гадати, що в 1863 році поділяв він і позицію «Вестника Юго-Западной и Западной России» (хоча на позір розходився із цим пресовим органом) і волів, образно кажучи, затоптувати ногами іскри, а не гасити руками полум'я повстання, тому вважав за необхідне діяти. Можливо, саме тому й пристав тоді до українофілів, відчуваючи (чи ліберально-демократичне російське товариство підказало), що така робота «з середини», а ще загорнута в зовні привабливі й «науково обгрунтовані» папірчики космополітизму й лібералізму, буде ефективнішою, ніж запекла боротьба зі свідомим українством. «Історичним завданням Драгоманова й тих, що з ним, було саме гашення цих іскор сепаратизму і ненависти до Москви», – не без підстав переконував Михайло Мухин [21, 625]. Одним із шляхів здійснення цього завдання було, власне, послаблення урядового, сливе тотального антиукраїнського терору через легалізацію дозволу на користування (тому й лише в початковому навчанні) українською мовою. Усе задля блага Росії, усе во ім'я Росії! Важливо, отож, щоб таке право було «пожалуване зверху»: мовляв, дивіться, який добрий, який милостивий до українців цар-батюшка. Відтак Драгоманов усіляко вітав, підтримував такі ініціативи і прикладав безпосередньо зусилля задля їх реалізації.

Принципово інакше дивилися на всю ту справу прибічники «правого» крила в українофільстві. Вони не заперечували, звісна річ, потреби навчально-виховних процесів рідною мовою, але вважали, що цього замало

для суспільного самоствердження. «На існуючу нині школу на Україні я дивлюся як на джерело формальної освіти і дійсної деморалізації. Вважаю неминуче потрібним, щоб у школі взагалі панувала наша мова, але не думаю, щоб одною мовою можна запобігти лихові. Єдиною спасенною стежкою я вважав і вважаю з усього вимовленого вгорі – освіту й виховання маси та інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і поруч із цим поліпшення економічного побуту маси. Але не по шаблону французького демократизму[...]», – відповідав Драгоманову його постійний опонент з-поміж київських старогромадівців Олександр Кониський, виступаючи проти механічного зведення українського руху до певних вузько-політичних чи прагматичних вимог [цит. зв ст.: 3, 332].

Тож допуск «краєвої» мови в шкільництво, як і розвиток народної освіти загалом, Михайло Драгоманов вважав, як це не парадоксально, одним зі шляхів «обрусення» українців – у його ліберально-демократичному, сказати б, цивілізаційному варіанті. Цю думку він неодноразово імплікував сяк чи так і в брошурі «Народні школи на Україні». Обурюючись, скажімо, із факту повернення в казну 200 000 рублів, виділених на освіту, автор зазначав: «То були гроші, котрі положено було давати на школи в наших правобічних губерніях для одного вже «обрусення краю»». А міністра освіти графа Дмитра Толстого, який допустив таке неподобство, з огляду на сказане він називав «спідручником польських магнатів і остзейських баронів», ставлячи в один ряд із реакційними урядовцями Потаповим, Шуваловим і Валуєвим [11, 15]. Наприкінці ж розмови, згадуючи про деякі поодинокі випадки прориву «місцевих» елементів у сферу народної освіти й виховання та їх безжальне викорінення, Драгоманов задається питанням: «хто виграє з цього усього?» [там само, 58]. Риторичне питання, що утримує в собі очевидну відповідь: реакція українців не може бути іншою, окрім ненависті до Московії. Інакше кажучи, ініціатори й виконавці таких ганебних дійств керувалися не педагогічними резонами і не практичними мотивами, а тим паче не політичною доцільністю. Але чиновникові до цього байдуже, – він «усердствує тільки, щоб вислужитись», а не думає про «користь діла» [11, 18]. Як тільки Драгоманов не обзивав усіх тих «стовпів казенної Росії» й «спасителів порядку» (здається, наведені означення, поряд із «наймитами казенними», належать до найбільш м'яких і толерантних у його літературно-публіцистичному дискурсі), якими самі вони себе вважали, за подібне ставлення до справи! «Та яке їм діло до всього цього, тим неукам або вивченим крутіям (софістам), прожорам, лакеям і зайцям, – з котрих в Росії складається вище і нижче начальство і їх наймити печаті. Їм аби «день до вечора», аби вислужитись, накрастись, – а там хоч потопись усе!», – скеровував на ті «казенні» голови вири обурливо-злісних ескапад [там само, 58]¹. І хай не вводять читача в оману лапки, вжиті щодо русифікаторської сутності таких заходів: до них Драгоманов вдавався задля протиставлення «своєї» версії політичного проекту державно-адміністративній, «казенній» – заснованій на

¹ У цьому контексті він нарікав і на «слав'янолюбців», котрі не робили ніяких реальних кроків для справжнього об'єднання, а дошукували ідеалів у минулому або ж «похваляються, як уряд петербурзький дума всіх обрусити в самодержавнім царстві своїм» [11, 59].

грубій силі, малоефективній і здатній викликати самий лишень спротив. Переконають у цьому, зокрема, заключні слова щойно цитованого пасажу: «А воно навіть виходить і не «обрусение», а просто «обрушение»: здирство, темнота, – поїдання усіх чесних і щирих людей». Навіть із цих висловлювань очевидно, що Михайло Драгоманов повсякчас тримав на оці кінцевий результат своєї «системи» – відстоюючи його через реалізацію конкретних завдань громадсько-політичної тактики.

Глибинну сутність таких заходів вловив, дешифрувавши в листах до принципала, і його приятель, теж родом із Гадяча, та ідейний соратник Іван Рудченко¹. «По вашему, по-малорусски учить следует только для того, чтобы облегчить обучение по-великорусски, – после чего можно и обойтись без малор[усского] языка», – щиро й по-дитячому наївно акцентував він на вразливому нерві доктрини вчителя [19, 45]. А все во ім'я того, аби «создать какую-то несуществующую общерусскую народность, жертвуя 8/10 малорусской» (там само). Закономірно, що ніхто з українофілів, вважав автор, не пристане на таку позицію, бо це означало б у перспективі «наложение собственных рук на себя» («через 25–30 лет, если бы все малороссияне стали грамотны, их бы язык забылся сам собой, да и не нужен бы был»), а «на такую жертву никто не решится!». Щоправда, й позиція самого Рудченка двоїста і не до кінця визначена. Він зізнається, що говорить «с точки зрения украинофила», хоча «сам лично скорее склонен к вашей, чем к последней. Но думаю, что если бы была полная возможность самостоятельного развития, то и я бы не променял его на собственоручное удушение» [19, 45]. Важко сказати, чи таким чином він мав намір виправдатися за надто різкі й дошкульні, кардинально відмінні від наставникових судження й оцінки, чи озвучив реальну, сказати б, живу парадигму своїх світоглядних орієнтирів і пріоритетів.

На відміну від співвітчизників, Івана Рудченка достеменно знав, хто стоїть за псевдонімом «Т-ов», яким було підписано «Восточная Германия и обрусение». Натомість українофіли, зокрема й прибічники Драгоманівського курсу, губилися в здогадках, приписуючи публікацію «какому-нибудь «питерскому либералу»». Саме такий висновок зробив Русов після читання перших розділів праці в домі в Миколи Лисенка, «где собралось душ 15–20 – и старых и молодых» [там само, 44]. Таку інформацію Рудченко подавав авторові в листі від 21. III. 1872 року.

Тож і на «краєву» мову могла покладатися лише русифікаторська місія. Такі химерії, доводив Іван Франко, постали внаслідок дивовижного симбіозу чи, радше, «мішанини» в свідомості неоднорідних і часто суперечливих один одному «ідейних кругів». Головними в цьому конкретному випадку було три: «спеціально-російського хлопофільства», московської централізації й поступово-ліберальних європейських ідей. Перший перед-

¹ Чи не за це в примітці до одного з листів Мелітона Бучинського удостоївся від нього зневажливо-образливого «дурень» [див.: 23, 128]. До слова зауважу, що не милував Михайло Драгоманов тоді й інших (незалежно, до якого табору той належав), хто наважився чимось йому перечити або ж стояв потойбіч ідеологічних барикад. Зокрема, Кониському він взагалі відмовляв називатися поетом («який він поет?»), а навпроти прізвища Милорадовички поставив «брехуха» [див.: там само, 129].

бачав особливу увагу до народних мас, завперше до селянства, другий був скерований головним чином на те, аби не допустити розосередження й деконцентрації єдиної (національної чи державної) зверхності, девальвації принципу центральної влади, а третій «жадав» хоч якихось перемін. Отож, «загально признана неминучість подавання масі хоч елементарної освіти висувала питання про права народної мови в школі. Але для умів, вихованих у сфері доктрини, по своїй натурі все централістичних, а до того проповідуваних московською мовою, являлося чимось диким і неможливим зрікатися тої «ідейної» московщини на користь виключного вживання української мови у всіх школах. І ось вони вхопилися за помисли німецьких педагогів про права німецьких діалектів у німецькій елементарній школі, і так повстала чудернацька теорія про права української мови тільки в елементарній школі, тільки як посередниці для вивчення українських дітей властивої освітньої та ідейної мови – російської» [29, 45, 425]. Хоча, як на мене, не обійшовся тут і без злого умислу. Бо погодьмося, що не кожен наважиться прирікати мільйони земляків на духовну погибель із-за самої лишень ідеологічної «мішанини» в голові.

В одній із публікацій у галицькій пресі Михайло Драгоманов дорікав українофілам за їх схильність виправдовувати відсутність вагомого результату своєї діяльності жалісливими скаргами, наріканнями на заборони і словесними викрутасами. «У таких софізмах було більше пасивності і ліні, ніж зміїної мудрості», – писав він із цього приводу [9, 219]. Значною мірою він мав рацію, тільки ж зміїна сутність незмінно асоціюється з отрутою. Нема сумніву, що її теж Драгоманов застосовував у полеміці з ідейними опонентами, як і послуговувався в реалізації своїх суспільно-політичних замірів і планів зміїною мудрість загалом.

Література

1. Анохин П. Избранные труды: Философские аспекты теории функциональных систем / П. К. Анохин. – М. : Наука 1978.
2. Анохин П. Очерки по физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. – М. : Медицина, 1975.
3. Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді»: З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього / Подав Михайло Возняк // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. – Х. ; К., 1930. – Кн. VI. – С. 229–330.
4. Возняк М. Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною / Михайло Возняк // Україна. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 137–155.
5. Глушко С. Драгоманов і недільні школи / Сильвестр Глушко // Україна. – 1924. – № 4. – С. 35–42.
6. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 2000.
7. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова: Архівні доповнення до споминів О. Пчілки / Подав М. Бужинський // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 65–69.

8. Драгоманів-Шиманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова / Лідія Драгоманів-Шиманова // Михайло Драгоманов у спогадах / укл. І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – К. : Либідь, 2012. – С. 287–303.
9. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991.
10. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / упоряд. і прим. І. С. Романченка. – К. : Наукова думка, 1970.
11. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М. Драгоманов . – Geneve ; Vale ; Lyon : Вид. «Громади» ; Н. Georg, 1877.
12. Драгоманов М. Политические сочинения / под. ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – Т. 1. Центр и окраины. – М. : Типогр. Т-ва Т. Д. Сытина, 1908.
13. Драгоманов М. Публіцистика 1860-х років : Публікації в газеті «Киевлянин» (1864–1865) / Михайло Драгоманов // Хроніка–2000 : Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 79 : Невідомий Драгоманов. – С. 213–254.
14. Драгоманов М. Публіцистика 1860-х років : Публікації в «Санкт-Петербуржских ведомостях» (1865–1870) / Михайло Драгоманов // Хроніка–2000 : Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 79 : Невідомий Драгоманов. – С. 255–334.
15. Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон / Ігнат Житецький // Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 29–37.
16. Копержинський К. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. / Кость Копержинський // Україна. – 1930. – Січень – лютий. – Загальне число 39. – С. 64–96.
17. Кримський А. Розвідки, статті та замітки / Агатангел Кримський. – У Києві : З друкарні Української Академії Наук, 1928.
18. Листи М. Драгоманова до рідних (1853–1870) / Михайло Драгоманов // Хроніка–2000 : Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 79 : Невідомий Драгоманов. – С. 335–461.
19. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства : з листування І. Я. Рудченка-Білика з М. П. Драгомановим / О. Лотоцький // З минулого. – Варшава, 1938. – Т. 1, – С. 36–58.
20. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький.– Варшава, 1932. – Ч. 1.
21. Мухин М. Більше світла! / Михайло Мухин // Визвольний шлях. – 1960. – № VI. – С. 625–632.
22. Мухин М. Драгоманов без маски / Михайло Мухин // Визвольний шлях. – 1962. – Кн. IV–V. – С. 391–403.
23. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським (1871–1877) / зладив М. Павлик. – У Львові : Накладом Наукового Товариства імені Шевченка, 1910.
24. Прощание Киевского учебного округа с Н. И. Пироговым // Хроніка–2000 : Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 79 : Невідомий Драгоманов. – К., 2009. – С. 211–212.
25. Пчілка Олена. Спомини про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 38–64.

26. Славинський М. Історія України: Курс лекцій / Максим Славинський. – Регенсбург-Берхтесгаден : Український технічно-господарський ін-т, 1947.
27. Тимофеев Л. Слово в стихе / Леонид Тимофеев. – М. : Советский писатель, 1982.
28. Українська педагогіка в персоналіях – ХІХ століття : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів : у 2 т. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005.
29. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.

The article deals with the first phase of Mykhailo Dragomanov's public activity connected with teaching at Sunday school and theoretically-pedagogic reasoning for the need of introducing the Ukrainian language in primary education, covered on the pages of the capital's magazines. These aspects of spiritually-practical activity made him closer to ukrainophils. The problem is interpreted in the context of scientist's socio-political tactics and his ideological priorities. The attention is paid to the peculiarities of social activity and its ultimate goals. Attracting native words in teaching practice, as well as studying the folk elements in general, had to become a means of strengthening the Russian identity in Dragomanov's system and one of the areas of Ukrainian community russification.

Keywords: *Sunday school, Ukrainophilism, theoretical and pedagogical system, worldview paradigm, Liberal Democratic tactic, a means of russification, reform of the Russian Empire.*